

TEMAS DİLBİLİM

TÜRKÇE İLE YABANCI DİLLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Süer Eker

I. DİL TEMASLARI

Giriş: Dil temasları (İng. *Language contact*) en basit tanımıyla, aynı yerde, aynı zamanda birden fazla dilin/değişkenin kullanılmasının her iki dilde/değişkede veya dillerden/değişkelerden birinde sesten, söz varlığına her düzeyde ortaya çıkardığı yeniliklerdir. Diller arasındaki temaslar insanlık tarihiyle yaşıttır. Tarihin en eski dönemlerinden bu yana, yeryüzündeki bütün diller, başka dillerle az ya da çok, ama mutlaka çeşitli nedenlerle temasta bulunmuşlardır. Dil toplulukları (İng. *Speech community*) diğer dil topluluklarıyla sürekli ilişki içindedir.

Dil temasları kavramı; aynı dilin karşılıklı anlaşılabilirlik oranı yüzde yüze yakın iki değişkesi arasındaki temaslardan, farklı genetik kaynaklara ve tipolojik özelliklere sahip diller arasındaki temaslara değin geniş bir marja sahiptir.

Dil temaslarında coğrafyanın rolü her zaman belirleyici değildir. Komşu coğrafyalarda ve bölgelerde konuşulan ve/veya birbirleriyle en azından günümüzde hiçbir coğrafi teması bulunmayan diller arasındaki doğrudan ve/veya dolaylı karmaşık ilişkilerin ortaya koyduğu dilbilimsel ortaklıklar da vardır.

Farklı dilleri konuşan topluluklar arasındaki her türlü temas ve ilişki, bir bakıma dil ilişkisidir. Ticari ürünleri taşıyan kervanlardan, göçlere; coğrafi keşiflerden askerî seferlere değin bütün temaslarda, taraflar beraberlerinde ürünlerinin ve silahlarının yanı sıra, dillerini de taşımışlardır. Bu nedenle, tarihin en eski yazılı kaynaklarında, örneğin, Sümercede kullanılan bir sözcüğü, Asya'nın en doğusunda; eski Çin yazılı kaynaklarında yer alan bir sözcüğü Avrupa'nın en batısında bulmak mümkündür. Geçmiş dönemlerde batıda Yunanca, Latince; doğuda Hintçe, Arapça, Türkçe, İranca vd. kültür dilleri, nüfusça küçük topluluklardan ve alt katmanlardan kopyaladıkları sözcüklerle besledikleri söz varlıklarını diğer dillerle ve kültürlerle paylaşmışlardır.

Diller arasındaki ilişkilerde herhangi bir dil ögesi A gibi bir kaynak dilden B gibi bir alıcı dile, oradan da D, E vd. başka alıcı dillere kolaylıkla nüfuz edebilir. Amerika, Afrika, Avustralya,

Arktika kıtalarındaki yerli halkların söz varlığına ait *kakao, safari, zombi, tabu, kanguru, bumerang, gayzer* vb. pek çok sözcük, taşıyıcı diller Fransızca, İngilizce, İspanyolca vd. aracılığıyla yeryüzündeki belli başlı bütün dillere yayılmıştır. Yakın dönemlere değin, dünya nüfusunun yaklaşık yüzde ellisine egemen olan Fransa ve Britanya Krallığı, Fransızca ve İngilizce aracılığıyla dünyanın farklı coğrafyalarından aldıkları sözcükleri tarihî dönemlerde olduğu gibi bugün de başka coğrafyalara, başka dillere taşımaya devam ediyorlar. Örneğin, son dönemlerde *avatar, bungalov, dharm, karma* vb. Hint ve Pakistan dilleri kaynaklı onlarca egzotik sözcük kendi modasını da yaratarak Türkçe de dâhil olmak üzere, dünya dillerinin söz varlığına özellikle genel ağ aracılığıyla aktarılıyor. Dillerin prestiji, ülkelerin ekonomik, teknolojik, sosyokültürel gelişmişlik düzeyi ile yakından ilgilidir. Kaynak diller genellikle alıcı dile karşı prestiji daha yüksel olan dillerdir.

Benzer şekilde, Balkan dillerindeki Türkizmlerin bir bölümü Arapça ve Farsça kökenli sözlüksel birimlerdir. Türkçe, taşıyıcı ve verici dil olarak Arapça, Farsça kökenli sözcükleri, Boşnakça, Sırpça, Hırvatça, Bulgarca, Romence, Yunanca, Macarca vb. Güneydoğu ve Orta Avrupa dillerine aktarılmasında rol oynamıştır.¹ Örneğin Türkçe *boya* sözcüğü Boşnakçada, Hırvatçada, Sırpçada *boja /boya/* ‘renk’, Makedoncada *boja /boya/* ay. (*безбоен /bezbojen/* ‘boyasız’. Ayrıca *кolor /kolor/*); Bulgarcada *боя /boya/* ‘boya’ (Ayrıca *цвят /tsvyat/*, *краска /kraska/* ay.; *бояджия /boyaciya/* ‘boyacı’); Yunancada *η μπογιά /e mpogia/* ay. şekilleriyle ve türeviyle yaşamaktadır.

Diller arasındaki ilişkiler bitmiş değildir; aksine başta sözlüksel birimler olmak üzere dilin birçok ögesi uluslararası kültür dilleri aracılığıyla dünya coğrafyasındaki yolculuklarına devam ediyor. Siyasi ve coğrafi sınırlar, mesafe ya da zaman diller arasındaki ilişkiye engel oluşturmuyor. Sonsuz göç, iltica dalgaları, ticari, askerî, diplomatik ilişkiler sürüyor. Yazılı malzeme, modern elektronik iletişim araçları, dil öğelerini dilden dile taşıyor. Sözcükler zaman ve mekân sınırı tanımadan uluslararası kültür dilleri aracılığıyla dünya coğrafyasındaki yolculuklarına devam ediyor. Diller arasındaki çok yönlü temaslar sürerken bilişim teknolojisindeki gelişmelerle İngilizce sözcükler, klişeler neredeyse tüm dünya dillerine kopyalanıyor ve adım adım İngilizce tabanlı küresel bir söz varlığı ortaya çıkıyor. Küreselleşme ile özellikle büyük kültür dilleri,

¹ bk. Rollet, Jacques, 1996.

konusur sayısı az olan dilleri kuşatıyor. Bu kuşatmanın trajik sonuçlarından biri de konuşur sayısı az olan dillerin varlıklarının tehlikeye düşmesi hatta ölmesidir.

1. Dil Temasları Ve Dilbilim

21. yüzyılla birlikte elektronik iletişimin günlük yaşamın parçası hâline gelmesi, siyasal sınırların silikleşmesi, ideolojik blokların geniş ölçüde ortadan kalkması ile diller arasındaki temaslar kolaylaşıyor, alan araştırmalarının önündeki siyasal bariyerler kalkıyor. Dünyadaki ekolojik ve kültürel mirasın korunmasına veya kaybolmakta olanların belgelenmesine yönelik ulusal ve uluslararası çabalar önem kazanıyor. Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği vb. uluslararası kuruluşlar, kültürel ve dilbilimsel farklılıkların birer zenginlik kaynağı olduğu vurgusunu yaparken dil çalışmalarında da bu yönde ve yolda gelişmeler meydana geliyor.

19. yüzyılın romantik karşılaştırmalı çalışmalarıyla ortaya konulan diller arasındaki akrabalıklara dayalı ortaklıkların belirlenmesi, günümüzde yerini akraba olmayan diller arasındaki ilişkileri de betimlemeye bırakıyor. Bu yönde alan dilbilimine dayalı doktora tezleri, uluslararası projeler yapılıyor. Arktik dillerden Afrika dillerine değin Rusça, İngilizce veya büyük egemen dillerin baskısı altında hızla yok olmaya doğru giden küçük dillerin ve kültürlerin betimlenmesine önem veriliyor. Bu noktada, diller arasındaki temaslara bağlı dilbilimsel gelişmelerde kaynak dildeki hangi etkenlerin alıcı dilde ne gibi ve ne ölçüde rolü oynadığı araştırılması gereken konular hâline geliyor.

Sesli ve görüntülü kayıt yapabilen ileri teknoloji ürünü aygıtlar belgeleme sürecini kolaylaştırıyor, zenginleştiriyor. Sağlanan dokümanlar yalnız dilbilimsel malzemeyle sınırlı kalmıyor, zengin antropolojik, folklorik vb. malzeme de sağlıyor. Belgeleme sürecinin ürünleri yazılı veya elektronik ortamda, çoğu zaman genel ağ aracılığıyla ilgililerin kullanımına sunuluyor.

2. Siyasal-İdari Ölçütler Bakımından Dil Türleri²

İnsanlar arasında iletişimi sağlayan dil, tarih boyunca egemen güçlerin egemenliklerini kurabilmeleri ve sürdürmeleri yönünde ihmal edilmemesi gereken önemli toplumsal kurumlardan biri olmuştur. Bu nedenle tüm siyasal-toplumsal örgütlenmeler dilin insanı insan, toplumu toplum

² Bu bölüm için bk. Eker, 2009, s. 35–58.

yapan gücünden yararlanmıştır. Çoğunluğun ve azınlığın dillerinin kontrol altında tutulması, yönlendirilmesi, geliştirilmesi veya geliştirilmemesi; düşüncelerin ve toplumun da yönlendirilmesi kontrol altında tutulması anlamındadır. Diller arasındaki ilişki, temastan çatışmaya değin farklı düzeylerde dir.

Sanayi Devrimi'nin ardından, dilbilimdeki gelişmeler azınlık/sömürge halklarının dillerine yönelik, egemen güçlerin ulusal çıkarlarına hizmet eden sistemli dil politikalarının ve dil planlamalarının uygulamaya konulduğu bir süreci başlatmıştı. Süreç, 19. yüzyılda hız kazanmış, 20. yüzyıl ise yoğun dil planlamalarına sahne olmuştu. *Dil, anayurdun birliğine hizmet etmelidir* ilkesi, bu planlamaların hareket noktasıydı.

21. yüzyılın başlarından gelişmeye başlayan *kaybolan diller, tehlikedeki diller, farklılıkta birlik, dil hakları, dilkırımı* vb. söylemler taşıdıkları yüksek değerler itibarıyla karşı konulamaz uluslararası normlar hâlinde gelişmekte olan ülkelerin kamuoylarının da gündemine geliyor. Bu söylemler ve sonuçlar, resmî politikalar ve sivil toplum kuruluşları aracılığı ile egemen güçlerin toplum mühendisliğinin ve yeni kolonici politikaların aracı hâline gelme riskini de beraberinde taşıyor.

Gerçekte her ülkenin; bölgelerüstü ölçünlü dilin hâkimiyetini tesis ve idame eden, siyasî sınırlar içindeki yerel dillerin, toplumsal ve bölgesel değışkelerin kullanım koşullarını ve süreçlerini düzenleyen açık ya da kapalı dil politikaları vardır (İng. *Language policy*). Bu politikalar *tek dillilik, eşit çok dillilik* ve *ulusal/bölgesel dil dizgeleri* olmak üzere üçe ayrılabilir. Tek dillilik için Fransa ve Türkiye, eşit çok dillilik için Belçika ve ulusal/bölgesel dil dizgeleri için Hindistan örnek olarak gösterilebilir.

Diller *genetik köken, yapısal ve tipolojik özellikler, uluslararası işlev*³, *bir siyasi sınır içinde çoğunluk veya azınlık tarafından konuşulma* vb. çok farklı ölçütlere göre sınıflandırılabilir.

³ Örneğın, bir dilin uluslar topluluğu arasındaki yerini belirtirken başlıca şu *ayrıntlar* kullanılır: *Dünya çapında yaygın dil* (Fr. *language mondiale*), *Diplomasi dili* (Fr. *language diplomatique*), *Uygarlık dili* (Fr. *language de civilisation*), *Geçer bölge dili* (Fr. *langua franca*), *Resmî dil* (Fr. *langue officielle*), *Devlet dili* (Fr. *langue d'état*), *Ulusal dil* (Fr. *langue nationale*), *Yazı dili* (Fr. *langue littéraire*). Dilâçar, 1962, 5.

Aşağıda siyasal gelişmeler ve uluslararası ilişkiler çerçevesinde gündemde olan dil türlerine değinilecektir.

2.1. Resmî dil/diller (İng. *Official languages*): Bir ülkenin tamamında veya belirli bir bölgesinde meclis, adalet, eğitim-öğretim, yönetim vb. kamu alanlarında kullanılan dil veya dillerdir. Resmî dile, *devlet dili adı* da verilir.

Tek uluslu devletlerde resmî dil tektir. Almanya'nın resmî Dili Almanca, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî dili Türkçedir. Birden fazla resmî dil bulunan ülkelerde diller ülke çapında eşit statüde bulunabilir. İsviçre'de Almanca, İtalyanca ve Fransızca eşit statüde resmî dillerdir. ABD, İsveç gibi resmî dili bulunmayan ülkeler de vardır. Ancak ABD'de, İngilizce; İsveç'te, İsveççe fiilî olarak devlet dilidir. İran halkları arasında *koinè* durumundaki Farsça, nüfusun ancak yarısından çok daha azının birinci dilidir (ana dili). Farsça İran'ın resmî dili olmasına karşın, Azeri, Türkmen, Kaşgay vd. Türk toplulukları ile, Arap, Beluç, Kürt vd. halkların ikinci dilidir.

2.2. Yardımcı resmî dil/diller (İng. *Co-official language/languages*): Ülke çapında geçerli devlet dilinin yanı sıra resmî kullanımı belirli bölgelerle sınırlı dillerdir. Örneğin, İspanya Krallığı'nın ülke çapında resmî devlet dili *Kastilce* (İsp. *Castellano*) veya yaygın olarak bilinen adıyla İspanyolcadır. Ancak *Katala* dili (*Català*) Katalanya'da, *Bask* dili (*Euskara*) Bask bölgesinde, *Galiç* dili (*Galego*) dili Galiçya bölgesinde, *Valensiya dili* (*Valencià*) de Valensiya bölgesinde yardımcı resmî dillerdir. Britanya'da da İrlanda dili (*Gaeilge*) bu statüdedir.

2.3. Devlet dili (İng. *State language*): Ülkenin tamamında resmî statüde bulunan dildir, doğal olarak aynı zamanda resmî dildir. Ancak her resmî dil, devlet dili değildir.

Devlet dili, ülke çapındadır ve diğer ulusal azınlıkların, etnik grupların dillerinden öncelikli statüdedir. Tüm resmî süreçlerde ve kurumlarda kamu mensuplarının devlet dilini kullanması zorunludur. Doğal olarak devlet tüm vatandaşlarının, devlet dilini yazılı ve sözlü alanlarda yeterlikle kullanmaları için gerekli önlemleri alır. Son dönemlerde Almanya vb. ülkeler yurttaşlığa kabul edeceği göçmenlere dil sınavından başarılı olma koşulu getirmiştir.

Ulusal azınlıkların dilleri için ayrı düzenlemeler yapılır. Bazı ülkelerde resmî kurumlar devlet dilinden başka bir dili, bilgi amaçlı olarak kullanabilir.

2.4. Azınlık dilleri (İng. *Minority languages*): Uluslararası hukuk, azınlıkları *yerli/yerleşik azınlıklar* (İng. *Autochthon minorities*) ve *göçmen azınlıklar* (İng. *Allochthon minorities*) olmak üzere iki farklı kategoride değerlendirmektedir.⁴ *Yerli azınlık* kavramı, herhangi bir devletin yurttaşları ve uyruklarıyla sınırlanmaktadır.

Yerli azınlık sayılmanın en önemli ölçüsü ise, tarihî dönemlerden bu yana ilgili bölge veya ülkede yaşıyor olmasıdır.⁵ Azınlık dillerini konuşanların sayısı, resmî dili birinci dil olarak konuşanlardan fazla olabilir.

Büyük bir bölümü İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ekonomik ve siyasal nedenlerle kolonilerden Avrupa ülkelerine gelen ve bu ülkelerde belirli sayıya ulaşan Arap, Hintli, Pakistanlı vd. göçmenler ile sığınmacı, yabancı ve göçmen işçilerin oluşturduğu gruplar *göçmen azınlıklar* olarak kabul edilmektedir. Bu gruplar, BM'nin yerli azınlık tanımlarının dışında değerlendirilmekte ve ayrı hukuka tâbi tutulmaktadır.⁶

Yerli azınlık, bir siyasal sınır içinde kendilerini çoğunluktan farklı olarak algılayan ve bunu beyan eden dilsel, dinsel veya etnik topluluklardır. Yerli azınlık dilleri terimi ile, Slovakya ve Romanya'daki Macarlar gibi, genellikle sınır bölgelerinde yaşayan yerli azınlıklar tarafından kullanılan ve resmî statüsü bulunan diller kastedilmektedir.

Yirminci yüzyılın başından itibaren sömürge ülkelerinden Avrupa'ya ve ABD'ye yapılan göçler ve 1950'li yıllardan itibaren iş gücü açığını kapatmak üzere özellikle üçüncü dünya ülkelerinden gelen farklı ülkelere mensup misafir işçiler yeni bir çokdilli ortam türü ortaya çıkarmıştır. Kitlesele olarak buldukları şehirlerin belirli bölgelerinde yoğunlaşan etnik gruplar ana vatanlarından çok uzakta bulunmalarına, bir yandan kendi dillerini ve kültürlerini koruma hususunda genellikle daha muhafazakâr olmalarına karşın bir yandan az da olsa yaşadıkları çevrenin baskın dilinden etkilenmektedir. Malezya örneğinde olduğu gibi Çin, Hint hatta Bengali ve Tamil dillerini konuşan azınlıkların dilleri ile çoğunluğun dili Malayca ve *lingua franca* İngilizcenin yarattığı çok dilli ortamlar da bu bağlamda değerlendirilebilir.

⁴ BM Sivil ve Siyasal Haklar Üzerine Uluslararası Sözleşme (m. 27, 1966), BM Ulusal veya Etnik, Dinî ve Dilbilimsel Azınlıklara Ait Kişilerin Hakları (m. 1, 2, 1992) vd. belgelerden hareketle, yerli azınlıklar, BM Genel Kurulu tarafından etnik, dinî ve dilsel olmak üzere üç başlık altında toplanmaktadır.

⁵ bk. Çavuşoğlu 2001, s. 45.

⁶ bk. Jackson-Preece, 1988, s. 28.

Göçmenlerin ya da misafirlerin yaşadıkları ülkelerin dil politikaları ise azınlık hakları ile paralel toplumların ortaya çıkması riski ikileminde kalmaktadır. Bu nedenle Avrupa kıtasında ‘dışarıdan gelen’ göçmen azınlıklarla, belirli bir coğrafyada tarihsel olarak yaşayan yerli azınlıkların dilleri ayrı hukuklara tâbi tutulmaktadır.⁷

Toplumsal, siyasal bakımdan baskın, saygınlık derecesi yüksek, devlet destekli ölçünlü resmî diller, azınlık dillerini zayıflatabilir, hatta yok edebilir. Örneğin, ABD’de çok sayıda Avrupalı ya da başka kıtalardan gelen topluluklar süreç içinde ana dilleri yerine İngilizceyi ana dili olarak benimsemişlerdir, geleneksel değerlere bağlı, eğitim düzeyi görece düşük *Hispanic*’ler ise ana dillerini korumaktadırlar. Ancak eğitimin dışında, dil temaslarını etkileyen demografiden, konuşurların tutumuna değin pek çok değişken vardır.

2.5. Yerli olmayan diller (İng. *Non-indigenous languages*): Dünyanın başka coğrafyalarından gelen göçmen topluluklarının kullandığı dillerdir. Birleşik Krallık’ta konuşulan Hint dilleri, Fransa’da Arapça, Almanya’da Türkçe, yerli olmayan dillerdir.

3.6. Bölgesel diller/bölge dilleri (İng. *Regional languages*): *Bölge ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı*’ndaki tanım şu şekildedir: “(i) bir Devletin verilen bir bölgesinde o devletin sayıca geri kalan nüfusundan daha küçük bir grubun oluşturduğu uluslar tarafından geleneksel olarak kullanılan (ii) Devletin resmî dil(ler)inden farklı diller”. Bölge dilleri, İspanya’da *Baskça*, *Katalanca*, Fransa’da *Brötanca* gibi, ülkenin belirli bir bölgesinde geleneksel olarak kullanılan, lehçe, yapay dil ya da göçmen dili olmayan dillerdir.

2.7. Bölgesel olmayan diller (İng. *Non-regional languages*): Geleneksel olarak belirli bir bölgede konuşulmayan dillerdir. Hindistan kaynaklı olan ve Hindistan’dan Finlandiya’ya değin çeşitli Çingene toplulukları tarafından konuşulan Çingene dili (Romani) en tanınan bölgesel olmayan dildir.

⁷ Dil, iletişimle ilgili işlevlerinin yanı sıra siyasal ve toplumsal simge olarak bir grubun varlığının ve kültürünün en önemli ifade aracıdır. Bir azınlık dilinin resmen tanınması, azınlığın eğitim ve kültür haklarını da beraberinde getirmektedir. Bugün, Avrupa Konseyine üye ülkelerin büyük bir bölümü tarafından imzalanan Ulusal Azınlıkların Korunması için Çerçeve Sözleşme ve diğer belgelerin açık hükümlerine karşın, AB üyelerinde hatta aynı ülkenin farklı bölgelerinde ortak bir azınlık yaklaşımı ve azınlık haklarıyla ilgili ortak uygulamalar yoktur. Özellikle bir azınlık dilinin konuşulduğu coğrafyanın, *akraba devlet* (İng. *Kin state*) ile komşuluğu, sorunu daha karmaşık hâle getirmektedir. AB ülkelerindeki azınlık dillerinin önemli bir bölümünün akraba devleti vardır.

Aşkenazi Yahudilerinin dili olan Yiddiş de belirli bir siyasal coğrafya ve etnik grupla sınırlandırılmaz. Yiddiş, dünyanın pek çok ülkesinde, farklı halklar tarafından yaklaşık bin yıldır konuşulmaktadır. Yiddiş dili bir coğrafya ile sınırlı değildir. Ancak II. Dünya Savaşı'ndaki soykırımın ardından Avrupa'daki konuşurlarının büyük bir bölümünü yitirmiş, sağ kalanların çoğu İsrail'e göç etmiştir.

2.8. Devletsiz veya biricik diller (İng. *Stateless languages*): Herhangi bir ülkede devlet dili olmayan dillerdir. İspanya'da *Katalanca*, *Kıbrıs Arapçası*, *Karay* (Türkçesi), *Kaşub*, *Romani*, *Tatar* (Türkçesi) ve *Yiddiş* devletsiz dillerdir.⁸

2.9. Çalışma dili (İng. *Working language*): Resmî dilden farklı olarak, ulusüstü veya uluslararası bir kuruluşun kendi birimleri arasındaki iletişimde yaygın biçimde kullandığı dildir. Avrupa ve dünya ölçeğindeki bu tür yapılanmalarda genellikle İngilizce başta olmak üzere; Fransızca, Almanca, İspanyolca, Portekizce, Rusça, Arapça gibi 'uluslararası diller', çalışma dilleri olarak kullanılır. Örneğin, NATO'nun resmî çalışma dilleri İngilizce ve Fransızcadır. BM'nin 6 resmî dili bulunmasına karşın, BM Genel Kurulunun çalışma dilleri *İngilizce*, *Fransızca* ve *İspanyolcadır*. BM Güvenlik Konseyinin çalışma dilleri ise İngilizce ve Fransızcadır.

2.10. Tehlikedeki diller (İng. *Languages in danger*): Kuşaklar arasında yeterince veya hiç aktarılmayan, dolayısıyla konuşur sayısı giderek azalan ve öngörülebilir süreçte konuşuru kalmayacak derecede risk altında bulunan dildir.

UNESCO, yeryüzünde konuşulmakta olan 6700 dilin yarısının bu yüzyılın sonundan önce kaybolma tehlikesi ile karşı karşıya olduğu, bu gidişin önüne ancak hükümetlerin ve konuşur topluluklarının âcil önlemler almalarıyla kısmen geçilebileceği görüşündedir. UNESCO, *Tehlikedeki Diller Programı* ile bu hayati soruna dikkat çekmeyi, uzmanlar ve otoriteler aracılığıyla çözüm üretmeyi hedeflemektedir. Programda tehlikedeki diller 'güvenli'den 'ölü'ye değin altı tehlikenin derecesine ayrılmıştır:

Tehlikenin derecesi	Kuşaklararası dil aktarımı
güvenli	Dil bütün kuşaklar tarafından konuşuluyor; kuşaklararası aktarım kesintisiz
zayıf	Çocukların çoğu dili konuşuyor, ancak belirli alanlarla sınırlı (ev gibi)
kesinlikle tehlikede	Evde artık ana dili olarak öğrenilmiyor
ciddi tehlike altında	Dil büyük ebeveynler ve yaşlı kuşaklar tarafından konuşuluyor; ebeveyn kuşak dili anlayabiliyor, ancak kendi aralarında anlaşabilecek ve çocuklarına öğretebilecek

⁸ Euromosaic III, 2004, s. 13.

	kadar konuşmıyor.
kritik tehlike altında	En genç konuşurlar büyük ebeveynler ve daha yaşlılardır ve onlar da kısmen ve seyrek olarak konuşuyor
ölü	Konuşur kalmamış

*Hayatiyet/tehlike ilişkisi dokuz etkene bağlanmaktadır:*⁹

- Kuşaklararası dil aktarımı
 - Kuşakların mutlak sayısı
 - Toplam nüfus içindeki konuşurların oranı
 - Dil kullanımını alanlarındaki değişimler
 - Yeni alanlara ve medyaya tepki
 - Dil, eğitim ve okuma-yazma için malzeme sağlanması
 - Resmi ve kurumsal dil tutumları ve resmî statü ve kullanımın dâhil olduğu politikalar
 - Topluluk üyelerinin kendi dillerine yönelik tutumları
 - Dokümantasyonun miktarı ve kalitesi
- Bu etkenler arasında en önemlisi, kuşaklararası aktarımdır.¹⁰

3. Temas Dilbilim ve Bazı Temel Kavramlar

Temas dilbilim (İng. *Contact linguistic*), dilbilim bölgelerindeki farklı genetik ve tipolojik özelliklere sahip dillerin ilişkilerinden ortaya çıkan etkileşimleri dilbilimsel olarak ele alır.¹¹ Temas dilbilim; *dilbilimsel bölge, kopyalama, ikidillilik, çokdillilik, dilbilimsel değişme; karma dil* vd. temel olgulara dayanıyor. Diller arasındaki ilişkinin en basit sonucu ödünç sözcükler, Johanson'un deyişiyle *kopyalar*, en karmaşık sonucu ise *karma dillerdir*.¹²

Temas dilbilimle ilgili bu temel kavramlar aşağıda kısaca tanıtılacaktır.

3.1. Dilbilimsel bölge [İng. *Sprachbund* (< Alm.), *Linguistic area, convergence area*]: Dil topluluklarının, genetik bakımından farklı ya da uzak, ancak coğrafi bakımdan komşu veya iç içe diğer dil topluluklarıyla temasları sonucunda iki dillik çok dillilik ve karma dil biçimlerini ortaya çıkaran dilbilimsel değişme ve gelişmelerin meydana geldiği bölgedir. Dilbilimsel bölge, kısaca,

⁹ UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Miras-Tehlikedeki Diller programı.

¹⁰ <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php>

¹¹ Thomason 2004, s. 99.

¹² Tanımlar için bk. Hartmann&Stork, 1972.

ortak genetik kökenden veya mirastan çok, temas sonucu ortaya çıkan yapısal benzerlikleri paylaşan en az üç dilin konuşulduğu coğrafi bölgedir.¹³

Herhangi bir dilin/değişkenin başka dillerden/değişkelerden bütünüyle izole olduğuna ilişkin bir kanıt yoktur. Diller arasındaki temas, konuşurlarının çeşitli nedenlerle ilişkide bulunmaları sonucunda dillerin, birbirlerini etkilemesi istisnâ durum değil, bir normdur.¹⁴

3.2. Kod kopyalama (İng. *Code-copying*): Kaynak dildeki/değişkedeki özgün biçimden alıcı dile/değişkeye, sesbilgisel, dilbilgisel ve/veya sözlüksel düzeylerde uyarlamalarla giren dilbilimsel öğelerdir.¹⁵

Dil ilişkileri üzerine Türkçe tabanlı yeni bir kuram ortaya koyan Johanson,¹⁶ kopyalamayı kısaca, ‘yabancı kodların kopyalarının, ekleme için gerekli morfosentaktik çerçeveyi sağlamış biçimde yerli dile eklenmesi’ olarak tanımlar ve *genel kopyalama* ve *seçmeli kopyalama* olmak üzere ikiye ayırır.¹⁷ *Genel kopya*, yabancı kodun bir biriminin temel koda bütün olarak kopya edilmesidir. *Seçmeli kopya* ise bütün yapı özellikleri yerine malzeme, anlam, birleşim, sıklık gibi yapı özelliklerinden birinin kopyalanmasıdır. Johanson, her iki türün birlikte görüldüğü kopyalara ise *karışık kopyalama* adını verir. Johanson terminolojide de bir düzeltme yaparak *ödünçleme*, *alınma* (sözcük), *alıntı* (sözcük), *misafir sözcük*, *yabancı kökenli sözcük* terimleri yerine, verici dilde herhangi bir ögenin eksilmemesi nedeniyle, *kod kopyalama* veya daha kısa biçimiyle *kopyalama* teriminin kullanılmasının uygun olacağını altını çizer.

Kopyaların belli başlı etkenleri şu şekildedir:

(I) İhtiyaç: İhtiyaç duyulan, dilde bulunmayan her düzeydeki gramatikal öge başka dillerden kopyalanabilir.

(II) Dilsel nedenler: Diğer bir belirleyici öge dil dizgeleri arasındaki yapısal farklılıklardır. Yapısal farklılıklar bazen çekici olmaktadır.¹⁸

¹³ bk. Thomason, 2004.

¹⁴ bk. Thomason, 2004.

¹⁵ bk. Johanson 1999, 87–94.

¹⁶ *Structural Factors in Turkic Language Contacts* (Johanson, 2003, 2008)

¹⁷ Johanson, 1998, 2008

¹⁸ Türk dili temaslarında çekicilik ve bağlantılılıkla ilgili olarak bk. Johanson, 1999, s. 87-94.

(III) Kültürel resepsiyon: Bir uygarlık ve kültür dairesinden başka bir uygarlık ve kültür dairesine geçiş anlamındadır, din değişikliği her zaman ön koşul değildir.

(IV) Din değişiklikleri: Din değişiklikleri yaşam biçiminden dünya görüşüne değin bütün değerler dizisi kabul edilen dinin 'kutsal dili'nden geniş çaplı genel kopya veya anlam kopyalarıyla biçimlenir.

(V) Egemen siyasal-toplumsal gücün dili veya baskın bir dil: Diller arasındaki ilişkinin yönünü baskın veya edilgen olma durumu belirler. Baskınlık dil içi ve dil dışı etkenlere dayalıdır. İlişki bölgesinde yerleşik ya da göçebe olma; politik, sayısal, ekonomik üstünlük vb. dil dışı etkenlerdir.

3.3. Yeniden ödünçleme (İng. *Reborrowing*): Bir x dilinden y diline kopyalanan sözcüğün y dilindeki biçimiyle ilk kaynak dile yeniden geri dönme sürecidir. Örneğin, Arapçadan Türkçeye, Türkçeden batı dillerine kopyalanan *kahve*, batı dillerinden *kafe* hatta Fransızca veya İngilizce yazılışlarıyla yeniden Türkçeye girmiştir.

3.4. İki taraflı etkileşim-tek taraflı etki (İng. *Mutual contact, non-mutual contact*): Oranları ve düzeyleri farklı da olsa iki dilin hem alıcı hem de verici dil olması, çift yönlü temas anlamındadır. Türkçe ve Farsça, İngilizce ve Fransızca arasındaki temaslar bu türdendir. Dillerden birinin yalnızca verici veya alıcı dil olması ise tek yönlü temastır. Türkçenin Balkan dilleriyle, Arap yazı dilinin Türkçe ve Farsçayla, Rusçanın modern Türk dilleriyle, Çincenin Korece ve Japoncayla ilişkisi tek taraflı ilişkilere aittir. Aynı tespitler dar coğrafyalar için de geçerlidir.

3.5. Çokdillilik (İng. *Multilingualism/plurilingualism*): 1. Bireylerin veya bir dil topluluğunun biri ana dili olmak üzere, en az iki dili ana dile yakın yeterlikte kullanabilmesidir. 2. Kültürel ve dilbilimsel farklılık ve çokkültürlülüğün doğal sonucu olarak belirli bir coğrafyada birkaç dilin bir arada kullanılmasıdır. Yani bu kavram bireylerin birden çok dili kullanmasını veya birden çok dilin kullanıldığı ortamları ifade eder. İki'den çok dili gerçekten üstün ve eşit yeterlikle kullanabilenlerin sayısı ve oranı çok azdır.¹⁹

¹⁹ Çokdillilik ve Avrupa Birliği: 1990'lerden sonra, Avrupa Birliğinin eğitim ve kültür politikalarında *çokdillilik* önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Yapılan araştırmalar, Avrupa Birliği vatandaşlarının en az yarısının sözlü iletişimlerinde ana dillerinden farklı ikinci bir dili kullandıklarını göstermektedir. Çokdillilik; Avrupa Birliğinin; ülkeler, halklar, diller ve bireyler arasında eşit muamele öngören, kültürel ve dilbilimsel farklılıkları garanti eden ve vatandaşlarına Avrupa kurumlarıyla resmî dillerden herhangi biri aracılığıyla etkileşimde bulunma hakkını sağlayan

Çokdillilik genellikle yerli veya vın yaşadığı ülkelerde ortaya çıkmasına karşın, gerçekte yalnızca bir dilin konuşulduğu siyasal coğrafya çok azdır. Azınlık dillerini konuşanlar belirli coğrafyalarda ve büyük şehirlerde yoğunlaşır.

3.6. Çokdilli (İng. *Multilingual, polylingual, polyglot*): İki den çok dili konuşulabilen herhangi biri veya dil topluluğu veya ikiden çok dil ile yazılan kitap, sözlük, yazıt vb. belgedir. İki den çok dili eşit yeterlikte kullanabilen kişi veya dil topluluğunu ifade etmek üzere, İngilizce yazında daha yaygın olarak *polyglot* terimi kullanılmaktadır. Örneğin, Anadili Kazakçayı, Rusçayı, İngilizceyi (ve Türkiye Türkçesini) eşit ya da birbirine yakın yeterlikte kullanan bir Kazak, çok dillidir.

3.7. İki dillilik (İng. *Bilingualism*): Bir konuşurun / dil topluluğunun yazılı ve sözlü iletişimde iki dili eşit veya birbirine yakın yeterlikte kullanabilmesidir. İki dillilik, çok dilliliğin bir türüdür. İki dilliler, çevirmene ihtiyaç duymadan bir dilden diğerine geçebilir. İki dilliliğin pek çok türü vardır. Anne ve babası farklı dil topluluklarına mensup olanlar, yoğun resmî öğrenim süreci sonucunda bir dili üst düzeyde öğrenenler en yaygın iki dillilik örnekleridir. İki dilliler, çevirmene ihtiyaç duymadan bir dilden diğerine geçebilir.

Diller arasında temasın yoğun olduğu farklı etnik ve dilsel azınlıkların bulunduğu ülkelerde iki dillilik yaygındır. İsviçre, Hollanda, İspanya, Britanya vd. Avrupa ülkelerinin yanı sıra Eski Sovyet coğrafyasında yer alan Kazakistan, Kırgızistan ve diğer Türk cumhuriyetleri ile yerli ve göçmen Türk azınlıkların yaşadığı Almanya, Hollanda, Fransa vd. ülkelerde iki dillilik önemli bir dilbilimsel etkidir.

3.8. İki dilli (İng. *Bilingual*): İki dili konuşulabilen herhangi bir kişi/ topluluk veya iki dilin öğeleri kullanılarak yazılan kitap, sözlük, yazıt vb. belge. Belçika'da Fransız ve Flemiş dillerinin, İran'da Azerice ve Farsça konuşurlarının önemli bölümü iki dili de birbirine yakın yeterlikte kullanabilir. İki dili eşit yeterlikte kullanabilen kişi veya dil topluluğunu ifade etmek üzere İngilizce dilbilim yazınında *ambilingual* terimi de kullanılır.

temel ilkelerinden ve anahtar özelliklerinden biridir. Avrupa Birliğine göre, vatandaşlarına değişik bakış açıları sunan ve Birliğin en önemli toplumsal dinamiklerden biri olan çokdillilik; kültürlerarası hoşgörünün, farklı hayat tarzlarını anlamının bir anahtarı olmasının yanı sıra, iş bulma, öğrenim, Avrupa'da seyahat ve kültürlerarası iletişim kanallarını açık tutması itibarıyla da önemli bir role sahiptir. bk. Eker, 2009.

3.9. Kod değiştirme (İng. *Code-switching*): İki dilli bir konuşurun eř zamanlı olarak sözlü iletişimde dilin bir işlevinden başka bir işlevine, bir dil durumundan başka bir dil durumuna veya bir dilden/ değişkeden başka bir dile/değişkeye geçişidir. Ailesiyle Türkçe konuşan ‘gurbetçi’nin, iş yerinde iletişimini Almanca sürdürmesi, ibadetini Arapça yapması çok dilli ortamlarda dil seçimine, yani kod değiştirmeye örnektir.

3.10. Yerlileştirme (İng. *Nativization*): Herhangi bir dilin, başka bir coğrafi ve siyasi ortamda yeni bir görünüm kazanmasıdır. Hint ve Amerikan İngilizceleri, yerlileştirmeye en iyi örneklerdir.²⁰ Kanada, Güney Afrika, Hindistan ve Avustralya İngilizcelerinde de yerli nitelikler belirgindir.

3.11. Karma diller (İng. *pidgin, creole*): Sömürge ölkelerinde, plantasyon ekonomilerinde limanlar, ticari merkezler, büyük sömürge çiftlikleri ve sömürgecilerin yoğun olduğu yerleşim merkezlerinde sömürge memurlarının, yerleşimcilerinin, tüccarların ve misyonerlerin dillerinin, yerli dilin sözcükleri ve grameriyle karışmasıyla, özellikle 17. yüzyıldan sonra ortaya çıkan ‘basit’ dil türüdür. “Temas dilleri” (İng. *Contact languages*) adı da verilen karma dillerin başlıcaları *pidgin* ve *creole*’dür.

Pidgin, bir dilin söz varlığının ve dilbilgisinin çok önemli ölçüde başka dilin etkisi altında kalması; *creole* ise *pidgin*’in ana dili durumuna gelmesidir, yani herhangi bir topluluğun kendi dilini bırakıp kullandığı karma dil, zamanla *creole* durumuna gelir.

3.12. Lingua franca (İng. *Lingua franca*):²¹ Farklı dillerin konuşulduğu, dil temaslarının yoğun olduğu, dolayısıyla iletişim güçlüklerinin yaşandığı ortamlarda, farklı dil toplulukları tarafından ortak anlaşma aracı olarak kullanılan dildir.²² *Lingua franca*, *ticaret dili* olarak da bilinir.

Tarih boyunca, iletişimin önündeki engelleri kaldırmak üzere, çeşitli diller *lingua franca* olarak kullanılmıştır. Orta Asya’ 4.-9. yüzyıllar arasında diplomat ve tüccar Soğd halkının dili Soğdca, Çin, Türk, Aryan vd. halklar arasında İpek yolu boyunca bir tür *lingua franca* idi. *Latince* Avrupa’da, orta çağlarda bir bilim ve eğitim dili, Fransızca 17.-20. yüzyıllar arasında uluslararası diplomasi dili olarak kullanılmıştı.

²⁰ Finegan, 1994, s. 287.

²¹ *Lingua franca*, *Lingua Franca* şeklinde yazıldığında, ‘Frankların dili, Fransızca’ anlamındadır.

Doğu dünyasında da, bilim ve edebiyat dili olarak *Arapça* aynı işlevi görmüştür. Doğu ve Orta Afrika'da *Swahili*, Batı Afrika'da *Hausa*, Güneydoğu Asya'da *Malayca*, Hindistan'da *Hindu*, diğer lingua franca örnekleridir. Yunanca, İngilizce, Almanca, Arapça, Rusça vd. egemen diller evrensel düzeyde lingua francalardır. Emperyal güçlerin *lingua franca* olarak kullanılan dilleri, kültürel asimilasyon politikalarına da hizmet etmiştir. Bugün, yeryüzünün *lingua francası* İngilizcedir.

Rusça, Çarlık ve Sovyet dönemlerinde lingua franca idi. Daha dar alanlarda kullanılan *lingua francalar* da vardır. Örneğin Afganistan'da Peştun, Özbek, Türkmen, Kırgız, Tacik vb. topluluklar arasında Farsça, lingua francadır.

3.13. Bağlantı dili (İng. *Connecting language*): *Lingua franca*'ya çok yakın bir terimdir. Farklı dilleri konuşan etnik grupların yaşadığı ülkelerde ve bölgelerde bu grupların birbirleriyle ve merkezi yönetimle bağlantısını kuran, herhangi bir toplumsal grubun egemenliğini vurgulamayan, genellikle yansız olarak algılanan dil, bir tür Esperantodur.

3.14. Lehçenin sürerliği (İng. *Dialect dialect continuum*): Diyalекtler bir zincirleme içinde birbirlerine bağlıdır. İlk halkadaki diyalекt ile son halkadaki diyalекt arasında karşılıklı anlaşılabilirlik oranı düşük düzeyde olabilmesine karşılık, ortadaki halkalar için her iki uç ile de belirli bir oranda anlaşılabilirlik yani *lehçenin sürerliği* vardır. Örneğin İsveççe-Norveççe-Danca ilişkisinde Norveççe; Danca ve İsveççeye yakın, İsveççe Dancaya görece uzaktır. Türkiye Türkçesi ile Kazakça arasında karşılıklı anlaşılabilirlik oranı çok düşük düzeyde bulunmasına karşılık, Türkmençe ile hem Türkiye Türkçesi hem de Kazakça arasında daha yüksek düzeyde karşılıklı anlaşılabilirlik oranı vardır.

Aynı ölçünlü dilin diyalекtleri arasındaki farklar da, başka siyasal sınırlar içindeki yazı dillerinden daha fazla olabilir. Örneğin, İsveç'in güney ucundaki yerel diyalекtlerin konuşurları, kuzey İsveç diyalекtlerine oranla, komşu Danimarka topraklarındaki kırsal kesimlerle daha kolay anlaşabilmektedirler.²³ Benzer biçimde, siyasal bakımdan İstanbul Türkçesinin birer değişkesi olan Doğu Anadolu ağızları, dilbilimsel bakımdan Türkiye Türkçesinin değil, Azericenin ağızlarıdır.

²³ Finegan, 1994, s. 404.

3.15. Dilbilimsel değişme: Dilin ögelerinin tarihî gelişim içinde bir aşamadan diğer bir aşamaya geçmesi veya yerini bir başka ögeye bırakmasıdır. Dilbilimsel değişme, dilin ses sisteminden, gramerine; söz diziminden söz varlığına değin farklı düzeylerde gerçekleşir. Dilbilimsel değişmeye, dilin kendi iç dinamiklerinin yanı sıra temas gibi dış etkenler de neden olur. Örneğin Karayca ve Gagauzca gibi, söz diziminde genel Türk dilinden sapma gösteren Türkçe değişmelerdeki değişmeler, bu halkların yer aldıkları Slavyan coğrafya ve kültür ile yakından ilişkilidir.

3.16. Ses Değişmeleri, Ses Denklikleri (İng. *Sound changes, sound correspondence*):²⁴ Dilbilimciler diller arasındaki ilişkilerde yüzeysel benzerlikleri dikkate almaz. Dillerin köken birliği, birbirine benzeyen ögelerden çok, kimi zaman birbirine hiç benzemeyen sözcüklerle, bu sözcükler arasındaki karşılaştırmalı çalışmalara dayalı ses denklikleri yoluyla ortaya konulabilir. Bu nedenle, bilimsel kuşkuçuluk ihmal edilmesi durumunda, kolayca benzerliklerin tuzağına düşülebilir.

çérne, sitmél', táhhār, ura, hur-, hēl, hēr, hur, epir (epēr), şum, çēm, şu vb. sözcükler ana dili Türkiye Türkçesi konuşuru için hiçbir anlam taşımaz. Ancak bu sözcüklerin tümü Türkçe sözcüklerin bire bir karşılığıdır. Yukarıdaki sözcükler, sırasıyla *turnak, yetmiş, dokuz, ayak, koy-, kış, kız, kaz, biz, tin* 'soluk, nefes', *diri, yay(la)*nın Çuvaşça biçimleridir. Çuvaşça, İlk Türkçe (Pre-Turkic) döneminden sonra diğer Türk dillerinden ayrılmıştır. Ancak temel sözcükler arasındaki ses denklikleri yoluyla Türkçe ve Çuvaşçanın köken birliği kesin olarak ortaya konulabilmektedir:

Ses değişmeleri genel ve kapsayıcıdır, genellikle sözcük türü tanımadan bütün sözcükleri içine alır. Ancak genel değişme bazen bir bölüm sözcükte nedensiz veya dizgeli olarak gerçekleşmeyebilir. Örneğin Kazakçada çok heceli sözlerin sonundaki *ğ/ g* adlarda ET *sarığ* > *sarı* 'sarı' vb. düşerken, eylem adları olan mastarlarda, ET *kelig* > *keliw* 'gelmek' vb. –w sesine gelişir.

Ses değişimlerinde *ses kronolojisi* önemli bir etkidir. Ses kronolojisinin dikkate alınmaması durumunda 'ankronizm' vb. hatalar kaçınılmazdır.

Örnek 1: Örneğin TT ile Kazakça arasında *y- ~ j-, ç ~ ş, ş ~ s* denklikleri vardır:

²⁴ bk. Eker, 2006, s. 35–38.

<i>y-</i> ~ <i>j-</i>	: TT <i>yıl</i>	~	Kzk. <i>jil</i>	TT <i>yılan</i>	~	Kzk. <i>jılan</i>
<i>ç/c</i> ~ <i>ş</i>	: TT <i>aç</i>	~	Kzk. <i>aş</i>	TT <i>saç-</i>	~	Kzk. <i>şaş-</i>
<i>ş</i> ~ <i>s</i>	: TT <i>kaş</i>	~	Kzk. <i>kas</i>	TT <i>eşek</i>	~	Kzk. <i>(y)esek</i>

Kazakçada sırasıyla $\text{ş} > \text{s}$ ve ardından $\text{ç} > \text{ş}$ gelişmesi olmuştur. Yani önce ş 'ler s 'ye değişmiş, ancak bu değişim tamamlandıktan sonra $\text{ç} > \text{ş}$ değişimi gerçekleşmiştir. Aksi takdirde $*\text{ç} > *\text{ş} > *\text{s}$ gibi bir gelişim sonucunda Modern Kazakçada Türkçe kökenli sözcüklerde /ş/ bulunmayacaktı.

Örnek 2: Türkçe ile Yakutça arasında bazı ses denklikleri şu şekildedir:

<i>y-</i> ~ <i>s-</i>	: TT <i>yürek</i>	~	Yak. <i>sürek</i>	TT <i>yastık</i>	~	Yak. <i>sıttık</i>
<i>s-</i> ~ \emptyset	: TT <i>saç</i>	~	Yak. <i>as</i>	TT <i>sal</i>	~	Yak. <i>al</i>
$-\text{ş}$ ~ $-\text{s}$: TT <i>gümüş</i>	~	Yak. <i>kömüs</i>	TT <i>iş</i>	~	Yak. <i>is</i>

Yakutçada kronolojik olarak önce $\text{s-} > \emptyset$ - ve ardından $\text{ş-} > \text{s-}$ olmak zorundadır; önce $\text{ş-} > \text{s-}$, daha sonra $\text{s-} > \emptyset$ - gelişmesi gerçekleşse, modern Yakutçada s- ile başlayan sözcük bulunamazdı.

4. Bağımsız Dil mi, Lehçe mi?

Doğada ve toplumda her şey durum değiştirir. Doğanın ve toplumun bir parçası olarak dil dizgesi de, iç ve dış dinamiklerin etkisiyle, sürekli değişim ve dönüşüm içindedir. Dil, iç dinamikleriyle zaman ve coğrafya düzleminde sürekli değişir ve dönüşürken, dış dinamikler de bu değişim ve dönüşümlere yön verir. Buradaki 'dil dışı' ifadesiyle dilin kendi iç dinamiklerinin doğrudan yönlendirmediği olgulardan söz edilmektedir. Zaman, bölgesel dağılım dilin farklılaşmasına yol açar; ancak dilde çeşitlenme yalnızca zamansal ve bölgesel etkenlere bağlı değildir. Dil; toplumsal ve kültürel olgularla da iç içedir. Ölü diller bir kenara, değişmeyen, evrilmeyen, dönüşmeyen dil yoktur; ancak, dildeki değişiklikler her zaman doğrusal bir çizgi izlemez.

Karmaşık örüntülerle birbirine bağlı çok sayıda 'alt dil'den oluşan dillerin sınırsız çeşitlenme potansiyeli vardır. Skala, genel dilden, toplumsal katmanların dillerinden, birey diline, hatta bireyin günlük yaşamındaki dil stratejilerine değin uzanır. Kuramsal olarak dilin değişkeleri bağımsız diller hâlinde gelişebilir veya dil planlamaları ile bağımsızlaştırılabilir.

Dilde birlik ise, yani değişkelerden birinin esas alınarak diğer değişkelerin bir bakıma göz ardı edilmesi, aynı dil temelinde bir bağlantı değişkesinin seçimi dil dışı etkenlerce belirlenir. Dil dışı etkenlere bağlıdır. Tarihsel perspektif içinde, siyasal ve toplumsal gelişmelerin yarattığı tolu

durum (konjonktür), en başta gelen etkidir. Toplu durum, genellikle başkent tarafından belirlenir, başkentlerin dili de değişkeler arasında bağlantı dili olur.

Değişkeler arasında hangisinin dil, hangisinin lehçe ya da ağız olduğu her zaman çok tartışmalı bir konu olmuştur. Ağız-lehçe-dil ayrımlarını belirleyebilmenin en bilinen ölçütü nispeten nesnel ölçümlere dayalı karşılıklı anlaşılabilirlik oranıdır.

4.1. Karşılıklı Anlaşılabilirlik (İng. *Mutual intelligibility*): Birbirinden farklı, ancak aynı genetik kökenden türeyen iki dilin konuşurlarının birbirlerini karşılıklı olarak algılayabilmeleri düzeyidir. % 0 ile % 100 arasında değişen karşılıklı anlaşılabilirlik oranı, en basit yöntemle, her iki konuşurun diline ilişkin belli sayıdaki tümcelerin anlaşılma, algılanma derecesinin ölçümü ile saptanabilir. Aslında yüzde yüz oranda bir karşılıklı anlaşılabilirlik oranından söz etmek imkânsızdır. Dillere, dilin farklı görünümüleri, konu, konuşurların eğitim düzeyleri vb.ne bağlı olarak karşılıklı anlaşılabilirlik oranı değişir.

Karşılıklı anlaşılabilirlik simetrik veya asimetriktir. Simetrik anlaşılabilirlikte, karşılıklılık vardır, asimetrik anlaşılabilirlikte ise bir dilin konuşurları diğer dili, diğer dil konuşurlarının kendi dillerini anladıklarından daha yüksek oranda anlarlar. Karşılıklı anlaşılabilirlik oranının ölçüt olarak kullanılmasına karşı çıkan dilbilimciler vardır.

Türk yazı dilleri ve lehçeleri arasında geniş kapsamlı ve ayrıntılı bir karşılıklı anlaşılabilirlik araştırması yapılmamıştır. Böyle bir çalışmada nesnel karşılaştırma koşulları sağlanmadığı takdirde, yönlendirimlerle iki değişke arasında sıfırdan yüzde yüze değin, karşılıklı anlaşılabilirlik oranları bulunabilir. Öte yandan Osmanlıca, Çağatayca gibi *üst diller* de ortadan kalktığı için hangi yazı dilinin, başka hangi yazı dilinin lehçesi sayılacağı gibi çözümsüz bir sorun da gündeme gelir.

Kültür tarihindeki ortaklıklar ve bu ortaklıkların derecesi ve farklı toplum-dilbilimsel yaklaşım biçimleri dil türlerini belirlemede ölçüt olarak alınabilir (bk. *bağımsız dil mi, lehçe mi?*). Siyasal toplu durum; dinî inançlar, ulusalcı tutumlar vb. sosyal ve psikolojik etkenler çoğu zaman dilbilimsel ölçütlerin önüne geçer ve dil ayrımlarını belirler.

Dilin farklı görünümleri arasında neyin dil, neyin diyalekt ya da ağız olduğunu belirlemek her zaman çok tartışmalı bir sorun olmuştur. Sorunun kesin bir çözümü bulunmamakla birlikte *dil ve lehçe arasında beş tip ilişkiden söz edilebilir*. Bu ilişkiler şematik olarak şu şekildedir:²⁵

1	(A) Amerikanca	(B) İngilizce	karşılıklı anlaşılabilirlik, ortak kültür tarihi	= aynı diller
2	(A) İngilizce	(B) Hintçe	karşılıklı anlaşılabilirlik Ø, farklı kültür tarihi	= farklı diller
3	(A) Norveççe	(B) Danca	karşılıklı anlaşılabilirlik, farklı kültür tarihi	= ?
4	(A)Kanton Çincesi	(B)Hakka Çincesi	karşılıklı anlaşılabilirlik Ø, aynı kültür tarihi	= ?
5	(A) Türkçe	(B) Özbekçe	karşılıklı anlaşılabilirlik bazen Ø, kısmen ortak kültür tarihi	= ?

(1) no'lu örnekte görüldüğü gibi, eğer iki değişkenin konuşurları sözlü ve yazılı iletişimde birbirlerini anlıyorlarsa ve iki değişkeyi konuşan halkların kültür tarihleri ortak ise aynı dilden söz edilebilir. Amerikan İngilizcesi ve İngilizce arasındaki ilişki bu türdendir. Uzak genetik bağları bulunan Hintçe ve İngilizce gibi, iki dilin konuşurları arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik oranı sıfır ise ve iki dilin konuşurlarının kültür tarihi ortak değilse, iki ayrı dilden söz edilmelidir (2 no'lu örnek).

(3) no'lu örnekte, İskandinav dilleri Norveççe ve İsveççe arasında karşılıklı anlaşılabilirliğin yüksekliğine karşılık, ortak kültürel tarihten söz edilemediğinden ve her iki toplum farklı dillere sahip olduklarını düşündüklerinden, İsveççe (Sevenska) ve Norveççe (Norsk, Nynorsk, Bokmål) arasındaki dil-lehçe ayrımının yapılması zordur. Ancak uluslararası alanda ülkelerin resmî dilleri, resmî coğrafyaların adları ile ifade edilmektedir.

Eski Yugoslavya'da Sırp-Hırvatça olarak bilinen dil, Yugoslavya'nın dağılmasından sonra din ve kültür esasına göre *Boşnakça, Sırpça, Hırvatça ve Karadağca* olarak dörde ayrılmış, Müslüman olanların dili Boşnakça, Katoliklerin dili Hırvatça, Ortodoksların dili de Sırpça ve Karadağca olarak adlandırılmaya başlamıştır. Bu dört dil arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik oranı %100 veya % 100'e yakındır. Ayrım dilsel değil, dinseldir. Boşnakçanın, Güney Slav dilleri ailesinin bir üyesi olmasına karşın, bir Boşnak'ın aynı din ve kültür dairesinde yer alması nedeniyle Türkçeyi Sırpça ve Hırvatçadan Boşnakçaya daha yakın olarak değerlendirebilmesi, ayrımın dilbilimsel değil, toplumsal, siyasal, kültürel ve dini temelli olduğuna işaret ediyor. Hintçe ve Urduca da dinî, kültürel ve siyasal nedenlerle ayrı dillerdir.

²⁵ Crystal, 1989, s. 287

Karşılıklı anlaşılabilirlik oranlarının yüksek olduğu ortak kültürlerin iletişim aracı Tacikçe, Deri ve Farsça dilbilimsel ölçütlere göre farklı diller sayılamayacakları hâlde, siyasal olarak farklı dillerdir.

Türk dünyasında da durum farklı değildir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmi dili, Azerbaycan Anayasasının 'Devlet dili' başlıklı 21. maddesinde 'Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.' cümlesiyle ifade edilmiştir.²⁶ Gerçekte Azerî Türkçesi ve Türkiye Türkçesi değişkeleri dilbilimsel bakımdan ayrı diller sayılamayacakları hâlde, ilgili madde dikkate alındığında, Azerbaycan Devleti'nin, resmî dilini Türkçe olarak ifade etmediği görülüyor. 'Azərbaycan dili' ifadesinden - *İsveççe*, *Çince* gibi birkaç istisnai örnek dışında- dil adının etnik ad yerine coğrafya adından yapıldığı anlaşılıyor. Türkçe ve Azerbaycan dili arasındaki ilişki, (3) no'lu örnekteki İsveççe ve Norveççe ilişkisine benzemektedir.

(4) no'lu örnekte genetik bakımdan aynı ana dilden gelişen, aynı kültür dairesinin iletişim araçları olan; ancak karşılıklı anlaşılabilirlik oranı sıfıra yakın iki Çince değişke arasındaki ilişkiyi adlandırmak da güçtür. Bu değişkelerin aynı siyasal sınırlar içinde konuşulması ve birinin ölçünlü dil olarak çatı görevinde bulunması, dilbilimsel sorunun üstünü örtmekte, tüm değişkelerin Çince olarak adlandırılmasını sağlamaktadır. Türkiye Türkçesi ile Çuvaşça, Güney Sibiry Türk dilleri arasındaki ilişkiler de bu türdendir. Rusya Federasyonu'nda yer alan Çuvaş, Yakut, Hakas, Altay, Tuva vd. Türk halklarının konuştuğu değişkelerin tamamı Ana Türkçe ve Eski Türkçeden gelişmelerine karşın, siyasi coğrafya ayrılıkları, din ve kültür farklılıkları nedeniyle ayrı diller olarak adlandırılmakta; ancak bilim dünyasında *Türk dilleri* veya *Türk yazı dilleri* çatısı altında toplanmaktadır.

(5) no'lu örnekte Türkiye Türkçesi-Özbekçe aracılığıyla belirtilen durumda, kısmî ortak kültür tarihine sahip, yine kısmi karşılıklı anlaşılabilirliği bulunan iki değişke arasındaki ilişkinin adlandırılmasının da sorunlu olduğu ifade edilmektedir.

Türkiye Türkçesi ile Tatarca, Karaçay-Balkarca, Kumukça vb. Türk yazı dilleri arasındaki ilişkiler de bu çerçevede değerlendirilmelidir.

²⁶ <http://www.meclis.gov.az>

Sonuç olarak aynı dilin değişikleri sayılmanın veya farklı diller olarak değerlendirilmenin tek ve mutlak bir ölçütü bulunmadığı görülüyor. Aynı ana dilden tarihin izlenebilen dönemlerinde gelişen değişikelerin dil sayılıp sayılmamasıyla ilgili ölçütler şu şekilde de sıralanabilir.

- Dilbilimsel ölçütler
- Toplumsal ve siyasal ölçütler
- Dinî ve kültürel ölçütler
- Toplumsal irade

Bir dil türünü konuşan halkın, kendi dilinin kimliği ve adlandırılması ile ilgili yargılardan herhangi birini çoğunlukla benimsemesi, sorunun çözümünde anahtardır. Birbirleri arasında karşılıklı anlaşılabilirlik bulunmayan Popüler gerçeklerle dilbilimsel gerçekler her zaman bire bir örtüşmez. Yazı dilleri, egemen gücün egemenliğini yürütme aracıdır. Yahudi dilbilimci M. Weinreich'in *ordusu/donanması olan her topluluğun ayrı bir dilinin de bulunduğu*²⁷ 'aforizm'i pratik bakımdan kabul görmektedir (!).

5. Diller Birbirlerinden Hangi Gramatikal Ögeleri Kopyalar?

Kopyalama için ihtiyaç en önemli etken olmakla birlikte, ön koşul değildir. Alıcı dilde bulunan veya kolayca üretilebilecek ögeler de çeşitli nedenlerle başka dillerden kopyalanabilir. Bir dil, bir başka dilden başlıca şu dil ögelerini kopyalayabilir:

- (I) Ses
- (II) Söyleyiş
- (III) Bağımlı biçimbirim
- (IV) Bağımsız biçimbirimler, sözlükbirimsel ögeler
- (V) Anlam
- (VI) Söz dizimsel yapılar
- (VII) Parçaüstü sesbirimler

5.1. Ses: Her dilin temel bir sesbirim dökümü vardır. Ünlü ve ünsüz sesbirimlerle bunların altsesbirimlerinden oluşan bu döküm dış etkiye çok açık değildir. Ünlü nitelikleriyle ilgili temel sorunlar daha sınırlıdır. Örneğin, yaklaşık 1300 yıllık yazılı Türkçe gelenekte ünlülerle ilgili

²⁷ 2008, s. 348.

tartışılan en önemli sorun, kapalı *é* ve açık *e*'nin sesbirim olup olmadıklarıdır. Yakutçada ve Halaççadaki diftonglu ünlüler, ön ve art ünlüler arasındaki ara sesler vb. birkaç ikincil hususun dışında Türkçenin temel ünlü dizgesinde geniş çaplı değişiklik yoktur. Ancak, sayısı az da olsa, diller birbirlerinden ses kopyalayabilirler. Örneğin, Farsçada *qaf* harfinin bulunduğu sözcükler, Arapça veya Türkçeden kopyadır. Türkçede, birkaç istisnanın dışında, /ī, ā, ā/ gibi birincil uzun ünlüler kopyalanmıştır. Osmanlıcadaki 'ayın çatlatmak' deyiimi, Türkçede bulunmayan 'ayın ünsüzünün Arapçadan kopyalandığını gösteriyor. Yine Türkçedeki *j* sesi Farsça ve Fransızca sözcükler aracılığıyla kopyalanmıştır. Türkçe kökenli sözlerde /h/ sesinin nadiren bulunması, /h/ bulunan sözlerin büyük oranda yabancı kökenli olması, bu sesin de kopyalandığına işaret eder.

Baskın bir dil, diğer dilin seslerinde nicelik veya nitelik değişikliklerine de yol açabilir. Örneğin, *j* Türk dilleri için karakteristik bir ünsüz olmamakla birlikte, Genel Türkçe söz başındaki *y*-sesinin Kazakçada sistemli olarak Kırgızcadaki gibi *c*-'ye değil, *j*-'ye gelişmesi Rusçanın; Karaycanın (Karaimce) ünlü ve ünsüz sistemindeki Genel Türk dilinin ses sisteminden düzenli sapmalar, palatal ünsüzler vb. Slav dillerinin etkisiyle açıklanabilir.

5.2. Söyleyiş: Birbirleriyle yakın coğrafi bölgelerde konuşulan, yoğun ilişkileri bulunan diller birbirlerinden söyleyiş bakımından da etkilenebilirler. Örneğin, Azericede, artdamak ünsüzünün bulunduğu *qælb* 'kalp, yürek' gibi bir sözcükte, ön ünlü komşuluğunda /q/ söyleyişi, Farsça söyleyişten kopyalanmıştır. Azericede, Arapça kökenli söz başında ayın bulunan sözcüklerin söylenişi yine Farsçadan kopyalanmıştır. Kopya sözcükleri, kaynak dildekine yakın biçimde telaffuz etmek, prestij göstergesi olarak değerlendirilir.

Aynı ya da komşu coğrafyalarda Slav dilleriyle birlikte konuşulan Türkçe deşikelerde Slavca; aynı ya da komşu coğrafyalarda Arapçayla birlikte konuşulan Türkçe deşikelerde de Arapça söyleyişin etkisi açıktır. Bulgaristan'da konuşulan Türkçe ile Kerkük'te konuşulan Türkçenin söylenişi birbirinden oldukça farklıdır.

Kutsal metinleri özgün dildeki biçimleriyle seslendirmek, yani ana dilde var olmayan sesleri telaffuz etmek iletinin ve anlamın kayıpsız aktarılması için önkoşul olarak değerlendirilir. Tecvidin kaynağı, Kur'an-ı Kerim'in Arapça söylenişine uygun biçimde okunma endişesidir.

5.3. Bağımlı biçimbirim: Diller birbirinden, bağımlı biçimbirimler yani ek de kopyalayabilirler. Ekler genellikle sözcüklerin içinde ve onlarla birlikte kopyalanır. Konuşurlar çoğu zaman

sözcükte ek bulunduğunun farkında değildir.²⁸ Son ekler ve ön ekler kopyalamaya oldukça açıktır. Pek çok Yunanca ve Latince kökenli ek *a-normal*, *anti-tez*, *de-şarj*, *ide-al-izm*, *ko-ordine* vb. batı dilleri aracılığıyla sözcüklerin yapısına dâhil olarak Türkçeye de kopyalanmıştır. Yaygın kullanım alanı bulan kopya ekler, nadiren yerli sözcüklerle de kullanılabilir. Özbekçede *nā-togri* örneğinde olduğu gibi, Farsça önilgeç *nā* Türkçe sözcüğün başına ön ek gibi getirilerek sözcük üretilmiştir. Benzer şekilde, Türkiye Türkçesinde de sayısı az da olsa *dokun-matik*, *kuş-bāz*, *düzen-bāz* vb. yabancı dillerden kopyalanan ekler Türkçe sözcüklere getirilerek yeni sözcükler yapılmıştır.

Türkçe meslek, meşguliyet anlamlı sözcükler yapan *-CI* eki, genellikle *-çi* değişken biçimiyle Farsçadan Balkan dillerine değin pek çok dil tarafından kopyalanmıştır, bu ekler yaygın biçimde kullanılmaya devam etmektedir.

5.4. Bağımsız biçimbirimler, sözlükbirimsel ögeler: Dil ilişkilerinin en önemli ürünü kuşkusuz sözcük kopyalarıdır. Sözlüksel ögeler en kolay kopyalanan dil ögeleridir. Yukarıda da söz edildiği gibi ihtiyaç, tek başına ve zorunlu etken değildir. Ana dilde var olan *baş*, *ot*, *söz*, *gök* gibi en temel sözcükler bile *ser*, *reis*, *ateş*, *kelam*, *sema/asuman* gibi yabancı kökenli sözcüklerin kopyalanmasına engel oluşturmaz. Sözlüksel ögeler kopyalandığında şu sonuçlar ortaya çıkar:

-Kopya sözcük, yerli sözcüğün kullanım sıklığını sıfıra düşürür: Ar. *ruh*, Far. *cān* (krş. ET *tın*) vb.

-Kopya sözcük yerli sözcüğün kullanım sıklığını sıfıra doğru yaklaştırır: Far. *āteş* (krş. TT *od*).

-Kopya sözcük ve yerli sözcük bir arada ve yakın anlamda kullanılır: Ar. *is(i)m*, TT *ad* vb.

-Kopya sözcük ve yerli sözcük bir arada, ancak farklı anlamlarda ve/veya farklı bağlamlarda kullanılır: Far. *dürüst*, krş. TT *doğru* vb.

Ancak, her durumda, kopyalanan ögeler ses, biçim, anlam, vurgu vb. uyarlamalarla yerlileşir. Sözcük düzeyinde kopyalamaya en açık olanlar adlar ve ad soylular, en kapalı olanlar ise adıllar ve eylemlerdir. Ancak adıl ve eylem kopyalarına az da olsa rastlanır: Türkçe *ben* ve *o* ve Farsça

²⁸ *form* sözcüğüne öneklerin ve sonекlerin ilavesiyle oluşturulan *form-a form-al form-alist form-alite form-alizm*, *form-asyon*, *form-ik*, *form-ül*, *form-üle*, *form-üler*, *de-form*, *de-form-asyon*, *de-form-e*, *en-form-asyon*, *en-form-e*, *in-form-al*, *en-form-atik*, *re-form*, *re-form-asyon*, *üni-form-a* vd. çok sayıda sözcük Türkçeye de kopyalanmasına karşın bu sözcüklerin kökünün *form* olduğunu dikkat çekmez.

men ve *u* böyle bir ilişkinin sonucu olmalıdır. Benzer şekilde, İngilizce *they* ‘onlar’ zamirinin Norse dilinden; *you*, Almanca *ja*’dan, Endonezce (İng. *Bahasa Indonesia*) ikinci kişi zamiri *ya* da İngilizceden kopyalanmıştır.²⁹

Bazen sözcükler dilden dile kopyalanarak uluslararası gezgin sözcükler (İng. *traveling word*) hâline gelebilir. *akol* (İng. *alcohol*), *cebiri* (İng. *algebra*), *limon* (İng. *lemon*), *sıfır* (İng. *cipher*), *çay* (İng. *tea*), *kedi* (İng. *cat*), *biber* (İng. *pepper*), *öküz* (İng. *ox*), *poyraz* (İng. *boreas*, krş. TT. *boran*) vb. gezgin sözcükler dünya dilleri arasında yüzyıllarca dolaşmış, bazen kaynak dilin hangisi olduğu anlaşılacak derecede uluslararası toplumun malı olmuştur. Günümüzde süreç daha da hızlanmış, özellikle İngilizce aracılığıyla yayılan gezgin kelimeler âdeta farklı dilleri konuşanlar için ortak bir sözcük varlığı yaratmıştır.

Gözden uzak tutulmaması gereken en önemli nokta da ‘herhangi bir dilin konuşurlarının, başka bir dilin konuşuru hâline gelmelerinin, kopyalarla ve yapısal nedenlerle değil, ancak toplumsal nedenlerle yani ana dilinin işlevsiz hâle gelmesiyle gerçekleştiği’dir. Genetik kaynakları farklı dillerden zayıf olan alıcı dilin, verici dilden yüzde yüze yakın oranda kopyalama yapması bile, alıcı dili baskın dile dönüştürmez. Örneğin Türk dillerinden ve yeni ‘Avrupalı’ özelliklerden görece izole biçimde konuşulan Karayca yabancı dillerin derin etkisi altında diğer Türk periferi dilleri yeni sözlüksel öğeler, söz dizimsel yapılar, baskın dillerden kopyalanmış söyleyiş alışkanlıkları pek çok etkene hatta ‘Avrupalılaştırmış tek Türk dili’ olmasına karşın bir Türk dilidir.³⁰

5.5. Anlam: Dil temaslarının ürünü olan *genel* ve *seçmeli kopyaların* her iki türüyle ilgili çok sayıda örnek vardır. Ancak, temasta bulunan dillerde sözlüksel kopyalar kadar anlam kopyaları bulunduğunu öngörebiliriz. Ancak anlam kopyalarının üstü örtülüdür ve kaynak dilin belirlenmesi her zaman kolay değildir.

Farklı coğrafyalarda, farklı genetik kökenden gelişen diller arasında, rastlantısal ya da tarihsel ilişkilerin ürünü anlam benzerlikleri görülebilir. Anlamca benzer sözcüklerin bir bölümü, doğa ve insanla ilgili ortak gözlemlerin, aynı düşünüş ve değerlendirmelerin ürünüdür. *arslan yürekli* (krş. Far. *şîr-del*, İng. *lion heart*), *taş yürekli* (krş. Far. *sæng-del*, İng. *stony heart*), *yer sarsıntısı* (krş.

²⁹ Thomasan, 2001, s. 83.

³⁰ Csató-Johanson, 2007, s. 316.

Far. *conbeş-e zæmîn*, İng. *earthquake*), *sayısız* (krş. Far. *bîşomâr*, İng. *countless*) vb. benzerlikler anlam kopyalamadan çok, bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Uluslararası gezgin kavramların ya da buluşların ürünü olan *âdem elması* (krş. Far. *sîb-e âdæmî*, İng. *adam's apple*, Lat. *pomum Adami*), *timsah gözyaşı* (krş. Far. *æşk-e temsâh*, İng. *alligator tears*), *yel değirmeni* (krş. Far. *âsiyâb-e bādî*, İng. *windmill*) vd. Bu tür ortak anlamların en eski dönemlerden bu yana kesintisiz olarak süregelen sayısız dil ilişkisinde ilk kaynağını bulmak neredeyse imkânsızdır. Örneğin, *idi* sözcüğüne, İslami bir terim olarak ‘Tanrı, Rab’ anlamının, Karahanlıca döneminde Arapça veya Farsçadan (KB *idi* ‘1. sahip 2. Tanrı) kopyalandığını düşünebiliriz (krş. Ar. *rabbu 'l-beyt*= Far. *xâne-xodâ*= OT *eb idisi* ‘ev sahibi’). Ancak benzer anlam genişlemesinin, başka dillerde de var olduğunu görüyoruz (krş. İng. *lord* ‘efendi, sahip’, *The Lord* ‘Tanrı’).

Kopya deyimler de çoğu zaman kaynak dildeki karşılıkları bilinmeden tanınamayacak derecede temasta bulunan dillerin anlam dizgesine nüfuz eder: *göz aydın*, krş. Far. *çæşm-rowşænî* ‘gelin ve damada verilen göz aydınlığı hediyesi’, *kulağı delik*, krş. Far. *gūş-sūrâx* ‘olup bitenleri çabuk haber alan’ vd.

5.6. Söz dizimsel yapılar: Diller birbirlerinden, diğer düzeylere oranla daha az olmakla birlikte sözdizimsel yapılar da kopyalayabilirler. Örneğin, Türkçe, Balkan dilbilim bölgesindeki dilleri sözdizimi bağlamında belirli ölçüde etkilemiştir. Farsçada unvan önadları addan önce gelmesine karşın, *Şah Reza* yerine, *Reza Şah* tipik bir Türkçe sözdizimi etkisidir.³¹

Denizbank, *Etibank*, *Sümerbank* birleşik sözcüklerindeki gibi batı dillerinden yapılan sözdizimsel kopyalar popüler dil tartışmalarına da konu olmuştur.

Farsçanın sağa dallanan *ki*’li tümceleri Türkçede özellikle yazı dilinde günümüze değin işlevsel olmuştur. Asıl öge sözdizimi içinde güçlü biçimde yerini sonda alırken, *ki*’li tümcelerde dizim tam tersine çevrilir.

Sözdizimsel kopyalar yabancılıkları hissedilse de, alıcı dilde yeni işlevler kazanabilir.

5.7. Parçaüstü sesbirimler: Diller birbirlerinden vurgu, tonlama gibi parçaüstü sesbirimler de kopyalayabilirler. Örneğin Azerîcede soru enklitiği *mP*’nin hemen hemen hiç kullanılmaması,

³¹ bk. Perry, 2006.

sorunun yükselen tonla yapılması, Farsça etkisiyle açıklanabilir. Soru ekinden yoksun olan Farsçada soru biçimi tonlamayla yapılır, nadiren *āyā* soru ilgeci de kullanılır.

6. Dil İlişkileri Dillerde Ne Tür Değişikliklere Yol Açar?

Söz varlığının niteliği yani yabancı kökenli sözcüklerin yerli sözcüklere oranı iki yönlü etki yaratabilir. Kopya sözcüklerin oranca fazla olması, alıcı dilin gramerce kopyalama yapılan baskın dil/dillere (ve dolayısıyla kültür/kültürlerin) yaklaşmasına neden olabilir. Bazı durumlarda ise, alıcı dil, sayısı ve oranı ne olursa olsun kopyaları bütünüyle kendi ses, biçim vb. dizgelerine uyarlayabilir. Birinci duruma örnek Osmanlı Türkçesi, ikinci duruma örnek İngilizcedir. Farsça gibi, ‘orta yol’u seçen diller de vardır.

Tek veya çift taraflı kopyalama doğal bir dilbilimsel ilişkidir. Bazı dillerde kopyaların oranı söz varlığının yarısından fazla olabilir. Örneğin İngilizcenin söz varlığının % 50’si Latin, % 15’i Grekçe, % 10’u diğer, yani % 75’i yabancı kökenli; ancak % 25’i Anglosakson kökenlidir.³² Yapı bakımından Hint-Avrupa dilleri ailesine mensup Farsçanın söz varlığının önemli bir bölümü Arapça kökenlidir. Ancak unutulmaması gereken nokta, sözlüksel kopyaların sayısının ve oranının tek başına bir dilde büyük gramatikal değişimlere yol açabilecek nitelikte olmadığıdır. Bir dilin yazılı değişkesinde yüzlerce yıl varlığını sürdüren sözcükler kullanım sıklıkları düşükse kolayca tasfiye edilebilir.

Sözlüksel kopyalar, kopyalayan dilde sözcük yetersizliği duyulan alanlarda yoğunlaşır. Kopyalama işleminin temel nedeni, alıcı dilin yeni kavram ve nesnelere belirtmedeki eksikliğidir. Ancak, dil tarihi boyunca, kopyaların her zaman bir ihtiyacın sonucu olmadığı görülüyor. Örneğin ET *ot* ‘od, ateş’, ET *sü* ‘ordu, asker’, *ak*, *kara*, *gök* kavramlarını işaret eden sözcükler bulunmasına karşın *ateş* (< Far.), *asker* (< Ar.), *beyaz* (< Ar.), *siyah* (< Far.), *sema* (< Ar.), *āsmān* (< Far.) vd. kopyalar Arapça ve Farsçanın kültürel bakımdan baskın dil olmalarıyla açıklanabilir.

Temel söz varlığı hatta nadiren sayma sayıları da kopyalanabilir. 1’den itibaren tek basamaklı, onlu, yüzlü ve binli sayıların kopyalanması çok nadirdir. Azerîcede, konuşma dilinde yer alan *heştad* ‘seksen’ bu bakımdan ilgi çekicidir. Türkçede *sıfır*, *milyon*, *milyar*, *trilyon* sözcükleri kopyadır.

³²Sezer, 1998, s. 57.

Yeni sözcük üretmek ve kitlelere benimsetmek genellikle kapsamlı, yoğun ve kurumsal çabalara bağlıdır. Yeni kavramları, özellikle uzmanlık alanlarıyla ilgili terimleri karşılamak uzmanlık çalışmasını gerektirir. Yabancı kökenli hazır sözcükleri kopyalamak, ana dilde yeni sözcük üretmekten daha kolaydır. Bu ‘hazırcılık’ zamanla genelleşerek ve gelenekselleşerek dilin söz varlığının yabancılaşmasına neden olabilir. Ancak herhangi bir dil ya da dilin değişkesi her türlü kavrama sözlüksel karşılık bulabilecek yeterlidir.³³

Kopyalanan sözcük bir süre sonra ‘aile’sini de yanına alır. Kopyalama süreçlerinde verici diller genellikle baskın (etkin), alıcı diller ise genellikle edilgendir. Baskınlık sosyal, sayısal, kültürel, askerî, prestij vb. etkenlere dayalıdır. Diller, tarihinin belirli dönemlerinde etkin veya edilgen olabilir hatta eşzamanlı biçimde bazı dillere karşı etkin, bazı dillere karşı edilgen durumda bulunabilir. Örneğin, Kürtçe Türk yazı dili karşısında edilgen olmasına karşın, güneydoğu coğrafyasında ana dili Türkçe olan pek çok topluluk baskın Kürtçe değişkeler karşısında dil yitimine uğramışlardır. Benzer biçimde, Türkçe, tarihî bakımdan Arapça, Fransızca vb. dillere karşı edilgen, Balkan dillerine karşı baskındır. Balkan dillerinde binlerce Türkçe kopya bulunmasına karşın, Türkçede Balkan dillerinden kopyalanan sözcük yok denecek kadar azdır. Türkçedeki Fransızcadan kopyalar binlerle ifade edilirken, Fransızcadaki Türkçe kopyaların sayısı sınırlıdır.

Sözcük düzeyinde kopyalama, şu yollardan biriyle gerçekleşir:

- Kopya, tamamen ya da kısmen ses, biçim ve anlamca yerleşebilir: *para* (< Far. *pāre* ‘parça’);
- Sözcük sesçe ve/veya anlamca kısmen uyarlanarak kopyalanır: *telefon* (< Fr. *téléphone*); *sputnik* < Rus. *спутник* vd.
- Sözcüğün yalnızca anlamı kopyalanır: *anlam ödünçlemesi* (< İng. *meaning borrowing*); *yüz suyu* < Far. *āb-rūy*; İng. *Neogrammarian* < Alm. *Junggrammatiker*) vd.

Yukarıda belirtildiği gibi, diller, özel durumlar dışında, başka bir dilden sözcük, gramer öğeleri vb. kopyalayarak kaynak dilin bir değişkesi hâline gelmezler; ancak, uzun süreli dil temasları sonucunda diller tipolojik bakımdan birtakım değişikliklere uğrayabilirler, ilişkide buldukları dillerle yakınlaşabilirler (İng. *Linguistic convergence*).

³³ Örneğin kimi bilişim terimlerinin Yakutça karşılıkları şu şekildedir: *belie* (İng. *account*), *kiri* (İng. *access*), *kiirii aat* (İng. *login*), *kiirii tıl* (İng. *password*), *körünnük* (İng. *gallery*), *kördörüü* (İng. *index*), *xaçaydaa* (İng. *download*), *bili oloğ* (İng. *download*), *taxsu* (İng. *logout*) vd.

Tarihî Latince de adların durum, sayı ve cinsiyet bakımından ayrı son eklerle işaretlenmesine karşılık, Latince den türeyen dillerde bu özellikler büyük ölçüde kaybolmuştur. Bunda ilişkiye bağlı bir gelişme rol oynamış olmalıdır. İran dili Orta Farsça, Türkçe ile yakın ilişkiler sonucunda Türkçe tipinde gelişme göstermiş,³⁴ Türk dili Çuvaşça, coğrafyaya ve yoğun dil temaslarına bağlı olarak Ural dillerine yakınlaşmıştır.

Ermeni kökenli Osmanlı yurttaşlarının bir bölümü 19. yüzyılda gazete, dergi, kitap vb. yayınlarla İstanbul merkezli Ermeni harfli Türkçe edebiyat geleneği meydana getirmişlerdir. İçerik bakımından Ermeni kültürüne, dil bakımından Türk diline özgü bu gelenek araştırmacıların ilgisini beklemektedir. 1924 mübadelesi ile Yunanistan'a göç eden Anadolu Rumlarının Rumcası, Türkçenin yoğun etkisi sonucunda çekimli tipolojiden eklemeli tipolojiye doğru yakınlaşmıştır.³⁵ Bu tipolojik yakınlaşmalarda Rumca konuşan halkın dil yitimine uğramış Türk dilli bir halk olması da rol oynayabilir.

Ziya Gökalp'e göre ana dili Türkçe olan Diyarbakır'ın yerli halkı Kürtçeyi de bilir. Ancak bu Kürtçe, sınırlı bir söz varlığına sahip bir Kürtçedir. Kırsal kesimlerde konuşulan Kürtçe, Farsça ile akraba olmasına karşın, Farsçanın aksine Arapça ve Latince de olduğu gibi cinsiyet ayrımı ve *i'rab* gibi yapısal özelliklere sahiptir. Türkçede ise bu özellikler yoktur. Diyarbakırlılar Kürtçenin bu yapısal özelliklerini ortadan kaldırarak Kürt *nahvini* Türk *sarfına* dönüştürmüşlerdir. Gökalp'in, 'Ya Diyarbakır'ın Türkçesi bir Kürt Türkçesiydi yahut Diyarbakır'ın Kürtçesi bir Türk Kürtçesiydi.' sözleriyle belirttiği üzere, bu Kürtçeye *Türk Kürtçesi* adı verilebilir.³⁶

7. Benzerlikler: Temasa mi Bağlı, Rastlantısal mı?

Farklı tipolojik özelliklere sahip, farklı coğrafyalarda konuşulan, aralarında yapısal ve genetik bağ bulunmayan diller arasında ortak ya da benzer sözcükler vardır. Bu ortaklık ve benzerlikler dörde ayrılabilir:³⁷

(I) Uluslararası kültür diline ilişkin gezgin sözcükler

(II) Ortak bir ana dilden gelen sözcükleri

(III) Yeniden ödünçlemeler

³⁴ Johanson, s.

³⁵ Thomason 2004, s. 264.

³⁶ bk. Eker, 2008, s. 91–110.

³⁷ Bu bölüm için bk. Eker, 2006, s. 35–38.

(IV) Rastlantısal benzerlikler

7.1. Uluslararası kültür diline ilişkin gezgin sözcükler: Latince, Yunanca kökenli çok sayıda sözcük çeşitli dil aile ve gruplarının üyesi farklı dillerin söz varlıklarında yer almaktadır. Türkçe söz varlığı içinde de yabancılıkları kolayca anlaşılabilir bu tür örneklerin dışında, ilk bakışta Türkçe sanılabilecek, çok daha eski dönemlerde, bilinmeyen dillerden kopyalanan *baba, dede, mama, kaka* gibi diller arasında dolaşan ve genellikle *çocuk diline* (İng. *Nursery language*) ilişkin sözcükler de vardır.

Gezgin sözcükler ilk yazı dili Sümerceden itibaren birçok dilin söz varlığında uluslararası kültürün bir göstergesi olarak yer alır.

Türkçe	İngilizce	Fransızca	diğer
biber	pepper	poivre	Rus. perets
kedi	cat	chat	Alm. Katze
çay	tea	thé	Rus. чай
şeker	sugar	sucre	Far. şeker
narenc(ıye)	orange	orangé	Far. narenc
alkol	alcohol	alcool	Ar. al-kuh(u)l
dam	-	-	Rus. dom Lat. domus
sıfır	cifher	chiffre	Ar. ziffer, İt. cifra
cins	gender	genre	Ar. Cins

7.2. Ortak bir ana dilden gelen sözcükler: Türkçede başka dillerden alınan bazı sözcükler, üçüncü (ve diğer) bir dildeki sözcüklere ses ve anlamca çok benzeyebilir. Örneğin Türkçede kullanılan, ancak Farsçadan alınan *birader* ile İngilizce *brother* arasındaki ilişkinin nedeni, Farsça ile İngilizcenin aynı dil ailesinin üyeleri olması yani köken birliğidir.

İkinci maddeye ilişkin bazı örnekler şu şekildedir:

Türkçedeki biçim	Kaynak dil	Benzeyen dil
çene	Far. çâne	İng. chin
dü (tavla oyununda) ‘2’	Far. do	İng. two
mader (esk.)	Far. mäder	İng. mother
peder (esk.)	Far. peder	İng. father
sitäre (esk.)	Far. setäre	İng. star

İlk grupta ikinci grup arasında büyük benzerlikler olmasına karşın, ilk grupta yer alan sözcüklerin hangi kaynaktan alındığı çoğu zaman kesin olarak belirlenemez.

7.3. Yeniden ödünçlemeler: A dilinden B diline kopyalan ögenin, bu kez A dili tarafından B diline uyarlanmış biçimiyle yeniden kopyalanmasıdır. Yeniden ödünçleme sonucunda benzeşen sözcüklere örnekler de şu şekildedir:

Türkçedeki biçim	Yeniden ödünçlenen biçim
köşk	kiosk
kahve ³⁸	kafe
sefer	safari
beg armudu	bergamot
tülbent	türban

7.4. Rastlantısal benzerlikler: İnsan dillerinde kullanılan konuşma sesleri sınırlı sayıdadır, dolayısıyla konuşma seslerinin çoğu ortaktır. Örneğin /a, i, b, k, s, t/ vb. seslerin bulunmadığı dil, büyük bir ihtimalle yoktur. Bu nedenle farklı dillerin söz varlıklarında rastlantısal olarak sesçe, bazen hem sesçe hem de anlamca benzeşen sözcükler bulunabilir. Rastlantısal benzerlikleri, kasıtlı yaratılan benzerliklerden yani yeni sözcükler üretilirken sesçe ve biçimce başka dillerin sözcüklerine benzetilen *onur* krş. Fr. *honneur*, *belleten* krş. İng. *bulletin* vb. örneksemelerle karıştırılmamalıdır.

Aşağıdaki örneklerde ses ve anlam benzerlikleri bütünüyle rastlantısalıdır.³⁹

yazılış	okunuş	anlam	krş.
İng. to soak	[sok]	...suya sokmak...	sok-
İng. to squeeze	[skwiz]	(meyve, ıslak bez vb.nı) sıkmak	sık-
İng. deep	[dīp]	derin	dip
İng. dip	[dīp]	ani iniş, çukur	dip
İng. men	[men]	'erkekler'	Türk-men

³⁸ Arapçadan alınan, bitki ve bu bitkiden yapılan, sıcak içilen içeceğin adı olan *kahve*, Türkçede *kahvehane* anlamında da kullanılmıştır. Viyana kuşatmasının ardından *kahve* her iki anlamıyla Türkçeden Almanca, Fransızca ve diğer Avrupa dillerine girmiştir. Batı ülkelerinde Osmanlı Türklerine özgü kahvehane kültürü de model olarak alınmış ve yayılmış, *café*ler (İng. *café*, *cafe*, *coffee*) insanların birbiriyle buluşmak, sohbet etmek için gittikleri mekânlar hâline gelmiştir. Osmanlılarda batılılaşma süreciyle birlikte bu sözcük ve *café* kültürü Fransızcadan yeniden ödünçlenmiştir. Doğal olarak *kahve* ve *café* Türkçede köken olarak aynı, ancak farklı anlama sahip iki sözcük durumuna gelmiştir. Bugün *kahve* ve *café* farklı toplumsal kesimlerin buluşma ve eğlenme mekânlarının adlarıdır.

³⁹ Bu rastlantılardan geniş hacimli kitap çıkarmak mümkündür (!). bk. Onat, 1944. Ancak, kimi zaman bu benzerlikler çok şaşırtıcı olabilir.

Far. penc	[pānc]	5	beş
Boş. sok	[sok]	‘meyve, suyu’	soğuk
İng. -s, -es vb.	[z] çokluk eki	iki-z, bi-z vb.	
İng. than	[ð] ‘ablatif’ anlamlı bağlaç	-den	

II

TÜRK DİLLERİ TARİHİNDE ÇEŞİTLENME

1. Türk Dilinde İlk Çeşitlenmeler ve Temaslar: Altay Dilleri Kuramı’na göre, Türk-Moğol Dil Birliği döneminin sona ermesinden sonra MÖ 5. yüzyılda, Türkçe bağımsız bir dil olarak ortaya çıkmıştır. Altay kuramına göre aynı genetik kaynaktan geliştiği varsayılan Moğolca, Mançu-Tunguzca, hatta Korece ve Japonca ve Türkçe arasında başlangıcı Altay diline değin uzanan ses denklikleri, söz varlığı vb. her düzeyde ortaklıklar vardır. Altay dilleri arasındaki yakınlıklar Altayistler tarafından ele alınmaktadır. Altay dilleri içinde Türk toplulukları ile en yakın teması bulunan topluluk Moğollar olduğu için, Moğolcanın Eski Türkçe ve sonrasındaki izleri belirgindir. Türk dilleri, özellikle Moğol egemenlik dönemlerinde, Yakın temasın sonucunda Moğolcadan önemli sayıda sözlüksel öge kopyalamıştır. Bu etki Çağatay ve Kıpçak gruplarında yoğun, Oğuz grubunda görece azdır.

İlk Türkçe, Milat sıralarında *Ana Bulgarca* ve *Ana Türkçe* olarak ikiye ayrılmıştır. Ana Bulgarca; tarihî dönemlerde *Volga Bulgarcası* ve *Tuna Bulgarcası* değişkeleriyle, ancak sınırlı yazılı belge ile temsil edilmiş, Volga Bulgarcası kısmen Kıpçakçalaşırken, Kıpçaklaşmayan Volga Bulgarcası Çuvaşça kanalıyla günümüze ulaşmıştır. Tuna Bulgarcası ise Slav dilleri arasında kaybolmuştur.

Olgunlaşmış ilk yazılı belgeleri sekizinci yüzyıla uzanan Türkçe, kuşkusuz daha Göktürkler döneminde bir yazı dili etrafında birleşen Oğuz, Kırgız, Tatar Türkçeleri vb. sözlü değişkeden oluşuyordu. Bu değişkeler arasında da dilbilimsel temaslar sürüyordu. Yani Oğuzca bir değişkede Kıpçakça, Kıpçakça bir değişkede Oğuzca özellikler görülebiliyordu. Runik yazıtlarda Oğuz Türkçesinin etkisi üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır.⁴⁰

Eski Türkçe döneminden, 13. yüzyıla uzanan süreçte, konuşmadaki farklılıklar yazıya bütünüyle yansımamış, Orhonca, Uyгурca ve Karahanlıca aynı yazı dilinin değişkeleri olarak gelişmişlerdir. Orhoncadan Uyğurcaya; Uyğurcadan Karahanlıcaya geçişler; Türkçenin kendi evriminden çok,

⁴⁰ Korkmaz, 1995, s. 205–216.

siyasal ve kültürel toplu durum değişikliklerinin yarattığı durum üstünlüğünün bir başka değişkeyi ön plana çıkarmasının ürünleri, Türk boyları arasındaki iktidar mücadelelerinin birer sonucudur. 20. yüzyıla değin klasik Türk yazı dilinin iki büyük kolunu oluşturan Osmanlıca, Çağatayca gibi adlandırmalar da, bu iktidar mücadelelerinin ürünüdür.

Türkçe konuşan topluluklarla Çince, İran dilleri vd. konuşan topluluklar tarihin bilinmeyen dönemlerinde başlayan dilbilimsel temas içindeydi. Batısında ve güneybatısında sınır komşusu Bizans ve Sasanilerle, güneyinde Çin İmparatorluğu ile komşu Göktürklerin bir yandan bu imparatorluklarla ticari, siyasi, askerî ilişkileri sürüyordu. Göktürk İmparatorluğunun etno-linguistik bileşiminde Soğdlar gibi İranlı halkların yanı sıra Toharlar gibi Hint-Avrupa halkları ve Çinliler de yer alıyor, ilişkilerin izleri dillerin söz varlığında açıkça görülür.

Taşlar üzerine kazılan Göktürk Yazıtları, sınırlı metinlerden ibaret olduğu için bu metinlerdeki yabancı kökenli öğelerin oranı da az, adeta sayılıdır. Ancak idari, askerî örgütlenmeyle ilgili kopya terimlerin görece yoğunluğu dikkat çekicidir. Yazıtlarda komşu dillerden kopyalanan *baga* ‘bir unvan’, *balbal*, *bars* ‘pars’, *biti-* ‘yazmak’ *biçin* ‘maymun’, *señün* ‘general’, *biti-* ‘(< Çin. *pi ‘yazı fırçası’) ‘yazmak’, Çince *sü* ‘asker; ordu’, *şad* ‘bir unvan’ vb. sık sık kullanılmıştır.

Budizm ve Manihaizmin kabul edildiği Uygurca döneminde kopyaların sayısı ve oranı doğal olarak yükselmişti. *linhua* ‘nilüfer’, *baxşı* ‘hoca’, *ten-si* ‘imparator’, *üjik* ‘hece’, *ütüg* ‘ütü’, *ban* ‘10 000’, *hua* ‘çiçek’; *erdini* ‘mücevher’, *buan* ‘iyilik, saadet’, *bodisataw* ‘Buda’, *guru* ‘öğretmen’; *katun* ‘kraliçe’, *kent*, *katur*, *çorak*, *kamag* ‘tamamı, hepsi’ vb. çok sayıda kopya Türkçe söz varlığına yerleşmeye başlamıştır.

Tarihî kaynaklardaki kopya sözlerin gerçek kaynağını tespit etmek her zaman kolay değildir. Sözcükler kaynak dilden diğer dillere aktarılmakta, hatta zaman zaman kaynak dil tarafından farklılaşmış biçimiyle, alıcı dillerden yeniden kopyalanmakta ve bu karmaşık süreçte çoğu zaman ilk kaynağın hangisi olduğu belirsizleşmektedir: *mvrđšn* ‘koleksiyon’ < Partça, *amari* ‘sayısız’ < O. İr., *ançmn* ‘taç’ < O. Far. *az* ‘açgözlülük’ < O. Far. , *mağistak* ‘din adamı’, < O. Far., *rošn* < O. İr., *şeker* < O. İr., *ton* ‘elbise’ < Saka *thauna*; *amrta* ‘ölümsüz’; *ertini* ‘mücevher’, *murç* ‘biber’, *sart* ‘tüccar’ (<< Sanskrit), *öküz* (<< Toharca), *bamuk* ‘pamuk’, *didim* ‘taç’, *nom* ‘din yasası, şeriat’ (<< Yun.), *satir* ‘bir ağırlık ölçüsü’ (<< Yun.), *tawil/tawul* (<< Ar.) vb.⁴¹

⁴¹ Diğer örnekler için bk. Menges 1968, s. 167, 168 vd.

İran dillerinin Türkçeyi etkileme süreci Birinci Göktürk İmparatorluğu döneminde Moğolistan'da başlamış, Türkistan, Kafkaslar ve Anadolu'da devam etmiştir. Başlangıcı Bugut yazıtıyla belgelenen bu ilişkiler, yüz yıllar boyunca biçimbilgisinden söz dizimine değin hemen hemen bütün dilbilgisel düzeylerde önemli izler bırakmıştır. İslamiyet öncesinde Soğdça⁴², kısmen Pehlevice ile başlayan İran dillerinin etkileri, İslami dönemde Klasik Farsça ile sürecektir.

Eski Türkçenin söz varlığı içinde Soğdcanın payı önemlidir: *ajun*, *Xormuzta* 'İndra (bir tanrı)', *kamug* 'kamu, hepsi', *kent* 'kent, şehir, köy', *mojak* 'öğretmen', *moguç* 'Magi (Hristiyan)', *nigoşak* 'disiplin', *tamu* 'cehennem', *uçmak* 'cennet' vd. Göktürkçe ve Uygurca dönemlerinde Soğdcadan kopyalanmıştır. İran dilleri; dolaylı temas dillerinden *ertini* 'mücevher', *murç* 'biber', *sart* 'tüccar', *yek* 'şeytan' (<< Sanskrit), *nom* (<< Toharca), *bamuk* 'pamuk', *didim* 'taç' (<< Yunanca), *tawıl/tawul* (<< Arapça) vb. kelimelerin kopyalanmasına aracı olmuştur.

İslamiyet'in kabulü ile yeni bir dönem başlamış, Arapça ve Farsça kökenli sözcükler sürekli artan ve ardı arkası kesilmeyen dalgalar Türkçeye kopyalanmaya başlamıştır.⁴³ Yeni dönemin en önemli dil malzemeleri olan *Divanü Lügâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig* vb. yapıtlarda Arapça, Farsça kökenli sözcüklerin sayısı nispeten az ve genellikle dinsel terminoloji ile sınırlıdır. Kâşgarlı'nın sözlüğünde Xoten, Saka, Sanskrit vd. Hint dilleri, Soğdca, Çince, Arapça ve diğer dillerden kopyalar yer alır. Bu kopyalar arasında Hint-Avrupa kökenli sözler de önemli bir yer tutar: *arpa*, *öküz*, *kaz*, *kendir*, *kestem* 'geceleyin davetsiz gelen adamlara verilen içki ziyafeti', *kester*⁴⁴ 'saksı', *kevli* 'nehirin ağzı', *karşı* 'saray', *küç=künçit* 'susam tohumu', *laçın* 'şahin' (? < Toharca), *bal* (=arı yağı) (krş. Latince *mel*, Sanskrit *madu*),⁴⁵ *rapçat* 'zorla çalıştırılan' vd.

DLT'deki 'İranca' öğelerin önemli bir bölümü *birinci katman* olarak değerlendirilebilecek İslam öncesine aittir. DLT'nin telifinden kısa bir süre sonra Türkçeye girecek olan Yeni Klasik Farsça ve *ikinci katman* kelimeler büyük değişikliklere uğramadan günümüze intikal etmiştir. DLT'deki çoğu Soğdca olan birinci katman kopyaların büyük bir kısmı Soğdcanın ölümüyle birlikte Türk dillerinin söz varlığına giremeden yok olmuş, küçük bir bölümü Türkçe değişkelerde dağınmış

⁴² *uçmak* (< Sogd. *uštmaḥ*), *tamu* (< Sogd. *tmw*), 'cehennem' *kamu* (< Soğd. *kamaḡ* krş. Modern Far. *heme*).

⁴³ bk. Eker, 2008, s. 323–331.

⁴⁴ Toharca *kästwer* 'gece' Clauson 1972: 749.

⁴⁵ Clauson 1972, s. 330

biçimde kalmıştır. *Kent, acun* vb. bir bölüm İranca kopya, Türk Dil Devrimi sürecinde, öztürkçe zannıyla yeniden diriltmiştir.

11. yüzyılın Türkistan coğrafyasında Türkçeyi yalnızca Türk topluluklarının konuşmadığını, Türk topluluklarının yalnızca Türkçe konuşmadığını, iki dilliliğin yaygın olduğunu, Türkçe değişkelerin, siyasi ve etnik farklılıkların bir tür göstergesi olduğunu görüyoruz.

Kâşgarlı'nın belirttiği gibi şehirlerde, Farsça da konuşuluyor, Arapça, kalabalık nüfuslu ve kozmopolit yerleşim merkezlerinde dile daha kolay nüfuz ediyordu.⁴⁶ Arapçanın Karahanlı Türkçesine nüfuzunda dinî ritüellerin ve devlet yönetiminin etkili olduğu anlaşılıyor. Dile *atlıg, atlıg sü* yerine *hayl* vb. yarı resmî askerî terimlerin girişi bu etkiyi belgeliyor.

Kâşgarlı, yabancılarla karışmayan, kırsal bölgelerde yaşayan Türklerin en saf ve doğru Türkçeyi kullandıkları inancındadır. Onun dil ilişkilerinde her türlü kopyalamaya karşı durmasında, ölçünlü dilden sapmalara sıcak bakmamasında, 'saf, bozulmamış, Kur'anî formları koruduğu düşünülen Arapça'nın, Bedevi Arap kabileleri tarafından konuşulduğu inancı esas olan Arap dilcilik okulunun etkisi vardır. Kâşgarî'nin temas sonucu ortaya çıkan leksik ve yapısal yakınlaşmaları 'bozulma' olarak nitelendirmesi, bugünkü ölçülerle kısmen aşırı bir tutum olarak değerlendirilebilirse de, sonraki gelişmeler, onun duyarlılığının aşırı bir tutum olmadığını gösterecektir.

Arapça, Kur'an-ı Kerim'in dili olarak İslam dünyasının 'olmazsa olmaz' dili ve yüksek prestiji ile önce Farsça daha sonra Türkçe olmak üzere her iki dili özellikle söz ve anlam kopyaları düzeylerinde derinden etkilemiştir. İran, yedinci yüzyılda Arap-İslam orduları tarafından fethedilmiş, yaklaşık iki yüz yıllık bir sürecin ardından Orta İranca yerini Farsçaya bırakmıştı. Türkistan'da yaşayan Türk toplulukların Arapça konuşan topluluklarla doğrudan teması bulunmadığı için Arapça öğelerin Türkçeye kopyalanmasında Farsça aracı ve İslami ve Arabi öğelerin en önemli kaynağıydı.

Farsça, Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde entelektüel çevrelerin dışında ana dili olarak belirgin bir konuşur kitlesi bulunmamasına rağmen, özellikle popüler telif ve tercüme dinî eserler yoluyla Anadolu'ya nüfuz etmiş, Farsça ve Fars edebiyatı bilgisi Osmanlı eğitiminin 'olmazsa olmaz' parçası hâline gelmiştir.⁴⁷ Bu etki, klasik edebiyatla sınırlı kalmamış,

⁴⁶ Atalay 1985 I, s. 347

⁴⁷ Tietze, 1967, s. 125

Farsça halk edebiyatını ve Anadolu diyalektlerini özellikle söz varlığı düzeyinde sanılanın aksine, derinden etkilemiştir.⁴⁸ Ancak Oğuz Türkleri Anadolu'ya gelirken kuşkusuz pek çok Farsça sözcüğü de beraberinde getirmişlerdi. Selçukluların devlet ve bürokrasi dili olarak Farsçayı kullanmalarına karşılık, kısmen İran'ın özellikle Azerbaycan ve Anadolu'nun Türkleşmesine çok önemli katkıda bulunmuşlardır. Kâşgarlı'nın, bu coğrafyayı Türkleştiren Oğuzları Türkçeyi bozmakla suçlamasına karşın, coğrafi ve dinsel yakınlıklar dolayısıyla doğrudan temas sürecine giren toplumdilbilimsel bakımdan belki eşit baskınlık derecelerine sahip bu iki 'güçlü' dilin birbirini etkilemesi kuşkusuz kaçınılmazdı.

İslam öncesi, İran dillerinden söz varlığı başta olmak üzere başlayan kopyalama süreci, İslami dönemde ivmelenmiştir. Klasik Farsça sözlüksel ve dilbilgisel öğeler de zamanla Türkçelerinin yerini almış, tarihi Çağataycada ve onun organik devamı Özbekçede ve İran'daki sözlü Türkçe deşikelerde zirveye ulaşmıştır.

Farsçanın etkileri Codex Cumanicus (1303) örneğinde olduğu gibi Deşt-i Kıpçak'a değin uzanmıştır. İçeriği ve yazılış amacı farklı olsa da Kıpçakça ve Farsçanın Latince ile bir arada aynı eserde yer alması, karşılıklı etkileşimin yönünü ve düzeyini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

2. Klasik Türk Dilleri: Kıpçakça, Çağatayca, Osmanlıca:⁴⁹ Türk yazı dili, bilim dünyasında genel olarak kabul gördüğü üzere, 13. yüzyıldan sonra Harezmi Türkçesi gibi geçiş dönemlerinin ardından Güneybatıda *Oğuzca*, Kuzeybatıda *Kıpçakça* ve Doğuda *Çağatayca* olmak üzere, üç ana gruba ayrılmıştır.

2.1. Oğuzca: Oğuz dilleri, daha Eski Türkçe ve Karahanlıca döneminde varlığını gösteren, bu dönemlere ilişkin bilinen yazılı metinleri henüz bulunmayan; günümüzde toplam konuşur sayısı bakımından en kalabalık gruptur. İlk eserlerini 13. yüzyıldan itibaren vermeye başlayan Oğuz Türkçesinin ilk yazı dili Eski Anadolu Türkçesi, kronolojik olarak Harezmceye, Eski Anadolu Türkçesinin devamı olan Osmanlıca ise Çağataycaya tekabül eder. Osmanlıca 20. yüzyılda yerini modern Türkiye Türkçesine bırakmıştır. Bugün, Oğuzcanın doğu kolu Türkmenistan ve İran'da; Batı kolu yani Türkiye Türkçesi, Gagavuzca ve Azerice ise ana yurdun çok uzağında Balkan, Anadolu ve Azerbaycan coğrafyalarında yazı dili olarak ortaya çıkmıştır.

⁴⁸ Tietze, 1967, s. 125-168.

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Menges, 1968, Caferoğlu 2000, Ercilasun, 2004, Golden, 2006.

2.2. Kıpçakça: Kıpçaklar ve Kıpçakça ilgili MK'den önceki döneme ait bilgi yoktur. Eldeki bilgilerin, büyük bir bölümü, destanlara, sözlü kaynaklara dayalıdır. Kıpçakların ve Kıpçakçanın izine rastlanmaması dikkat çekicidir, ancak Karadeniz'in kuzeyindeki çok geniş bir alanın *Deşt-i Kıpçak* adıyla anılması, bu Kıpçakların etkinliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Kıpçakça; Tanrı dağlarından, güney Sibiry'a'dan Urallara, Deşt-i Kıpçak coğrafyasına değin uzanan çok geniş bir alanda atlı-göçebe Kıpçak boylarının yazı ve konuşma dilidir. Asıl Kıpçak coğrafyasında meydana getirilen eser sayısı azdır. Kıpçak yazı dili çok farklı bir coğrafyada, 13. yüzyılda Mısır ve Suriye'de yerli halka Türkçe öğretmeyi amaçlayan gramer ve sözlüklerle; atçılık ve askerlik konularındaki eserlerle ortaya çıkmıştır. Kıpçakça, Kırım, Ukrayna ve Polonya'ya göç eden Ermeniler aracılığıyla, Doğu Avrupa'da Slav dillerinin söz dizimi ve söz varlığı etkisinin yoğun olduğu Ermeni Kıpçakçasıyla da temsil edilmiştir.

Kıpçakça, Türk yazı dili tarihinde Çağatayca ve Oğuzca kadar işlevsel olmamış, yerini Sovyet Devrimi'ne değin Çağataycaya bırakmıştır. Kıpçakça bugün Kazakça ve Kırgızca aracılığıyla bağımsız egemen devletlerin dili olarak yeniden tarih sahnesine çıkmıştır. Ayrıca Tatarca, Başkurtça vd. Kıpçakça değişkeler RF içinde özerk cumhuriyetlerde bölgesel resmî dildir.

2.3. Çağatayca: Karahanlıca ve Harezmi Türkçesi yoluyla Eski Türkçenin devamıdır. Oğuzca ve Kıpçakçaya göre, daha geç dönemlerde biçimlenen ve Doğu Türkçesi olarak da bilinen Çağatayca, Altın Orda ve Tatar hanlıklarının zayıflaması ve ortadan kalkmasının ardından yazı dili olarak Kıpçak coğrafyasında, Kıpçakçanın yerini almıştır. Timurlular ve Hint-Türk İmparatorluğunda saray dili olan Çağatay Türkçesi, Nevaî, Şeybanî, Babur Şah, Ebulgazî Bahadır Han gibi sanatçıların eserleriyle Türk dünyasının dil ve edebiyatı üzerinde etkili olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti orta öğretim kurumlarının müfredat programlarında Ali Şir Nevaî, Babür Şah gibi ortak kültür mirasının temsilcilerinin edebî eserlerinin, Osmanlı edebiyatçılarının eserlerinin yanında yer alması, özgün dilleriyle okutulması, Çağatay geleneğinin dolaylı da olsa bugüne uzandığına işaret eder.

2.4. Kıpçakça, Çağatayca, Osmanlıcanın Temasları: Bu üç 'üst yazı dili' çok geniş coğrafyalara yayılmalarına karşılık birbirinden bütünüyle farklı diller olmamıştır. Arapça ve Farsça sözlerin özgün imlaları ile yazılmasına, Türkçenin dokuz ünlüsünün üç harfle karşılanmasına, ünsüzlerin tamamının gösterilmesine dayalı yazı sistemi, Türk yazı dillerinin birliğini 20. yüzyılın başına değin büyük ölçüde korumasını sağlamıştır. Arap harflerine dayalı

yazı sistemi Türk dilleri arasındaki küçük farkları örtmüştür. Değişikler arasındaki farkların yazıda gösterilmemesi, metinlerin anlaşılabilirliğini artırmıştır.

Kullanıldıkları bölgelerdeki sözlü diller göz önüne alındığında, kuşkusuz Osmanlıca ve Çağatayca yazı dili olarak birer yapay dildi, ancak bu üst dillerin kendi aralarında ve her iki dilin yerel değişiklikleri arasında temaslar vardı.

Üç Türk dilinin coğrafi olarak kesiştiği, bir araya geldiği bölgelerdeki Türkçe değişiklikler temas dilbilim tarihi bakımından dikkat çekicidir. Eski Anadolu Türkçesinin ilk metinlerinde Doğu Türkçesi öğelerinin yer alır, bu öğeler temas izleridir. Oğuz Türkçesi ile temasta bulunan Memlûk Kıpçakçası, yine Oğuz Türkçesi ile Kıpçak Türkçesinin doğrudan temas ettiği Kırım Tatarcası; Oğuz Türkçesinin doğusunda yer alan, Çağatay Türkçesi geleneğiyle iç içe Harezm Oğuzcası gibi melez diller üç üst Türk yazı dili arasındaki temas noktalarıdır. Kırım Tatarcası gibi, bir ‘Türkçe Esperanto’nun, Osmanlı ve Kıpçak öğelerinin bir arada bulunduğu Kırım’da ortaya çıkması da şaşırtıcı değildir. Osmanlı İmparatorluğunun nüfuz ve siyasal egemenlik alanına giren Kıpçakça değişiklikler belirli ölçülerde Oğuzcalaşmış veya Oğuzca değişiklikler içinde kaybolmuştur.

3. Modern Türk Yazı Dillerinin Oluşumu⁵⁰

Türk boyları aslında 20 boydur... Bunlardan her bir boyun birçok oymakları vardır ki sayısını ancak Ulu Tanrı bilir.⁵¹ Türk dilleri arasındaki farklılıklar, Kâşgarlı’nın tespitinden de anlaşılacağı gibi, 1917’de başlamaz. Tatarca, Kazakça, Azerice gibi bazı değişiklikler 19. yüzyılın zengin düşünsel ortamı içinde ayrı birer yazı dili hâline gelmenin ilk işaretlerini vermişlerdi.

Türkmen şairi Magtımğulı (Mahdumkulı) (18. yüzyıl) ve Molla Nepes (1810-1862) şiirlerinde Türkmence değişikliği ön plana çıkarmıştı. Kazan Tatarlarından Kayyum Nasırî (1885-1902), Kazaklardan Kunanbayev (1845-1904), Altınсарın (1841-1904) ve diğer yerelci aydınlar konuşma dillerinin yazı dili olmasını sağlamaya çalışmışlardı. Özbekistan’da ve Doğu Türkistan’da benzer girişimler görülüyordu.⁵² İlk girişimler yerel motiflerin katıldığı Azerî Osmanlıcası, Tatar Çağataycası, Türkmen Çağataycası gibi, Osmanlıca ve Çağatayca değişiklikleri

⁵⁰ bk. Menges 1968; Devlet 1998; Eker, 2006, s. 676–684.

⁵¹ Atalay, 1988-I, s. 28.

⁵² Tekin, 1994a, s. 132.

olarak değerlendirilebilir. Ancak, 19. yüzyıldan itibaren Klasik Çağatayca yerine Rusça öğrenim görmeye başlayan kuşaklar, kendilerini yerel değişkeleri bağımsız birer dil hâline getirecek koşullar içinde buldular. Kısa bir süre içinde ve yaklaşık aynı tarihlerde Osmanlıca ve Çağatayca, tıpkı Latince gibi, ölü diller hâline gelecektir. Çağatayca yazı dili olarak gelişimini sürdürseydi, Azerbaycan, Rusya ve İran arasında bölünmeseydi, bugün Türk yazı dillerinin sayısı kuşkusuz çok daha az olacaktı.

Türkistan ve İdil-Ural bölgesinin hâkim yazı dili Çağataycanın yani İslam kültürünün etki alanı dışında kalan coğrafyalardaki Türkçe değişkeler kuşkusuz, Osmanlıca ve Çağataycanın yarattığı dil ve kültür ikliminin dışındaydı.

19. yüzyılın romantik ulusalcılık akımları Rusya Türklerinin ve Osmanlı aydınlarının düşüncelerini etkilemiştir. Reformcu akımlar Rusya Türkleri arasında da taraftar bulmuş, batıdaki gelişmeler Türk aydınları tarafından yakından takip edilmiştir. Çarlık döneminin görece özgürlükçü son dönemlerinde Rusya Türkleri arasında bir yandan Türkçülük ve İslamcılık, bir yandan da reformcu görüşler çerçevesinde, dil sorunları tartışılmıştır. Bu tartışmalar, Türk toplulukları arasındaki okur yazarlık oranının sifıra yakın olduğu ortamlarda ve kuşkusuz, çok dar bir aydın kadro tarafından yapılıyordu.

Türk topluluklarını ortak bir yazı dili etrafında birleştirmek üzere harekete geçen Kırımli Tatar aydın Gaspıralı İsmail'in 'Dilde, fikirde, işte birlik' sloganıyla otuz üç yıl yayımlanan, 'İstanbul'daki kayıkçıdan Kâşgar'daki kervancıya değin' çok geniş bir coğrafyada, çok farklı kesimlerce okunan Tercüman gazetesinin Türkçe Esperantos⁵³ başarılı bir denemedir; ancak kısa bir süre sonra bu denemenin önü kesilecektir.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başındaki Türk dilleri beş grupta değerlendirilebilir:

- I. Osmanlı coğrafyasında yazı dili *Osmanlı Türkçesi* ve sözlü Anadolu ve Rumeli değişkeleri
- II. Müslüman Türkistan (Orta Asya) ve İdil-Ural Türklerinin kullandığı gayriresmî üst yazı dili *Çağatayca* ve bu Türk topluluklarının yazılı geleneği bulunmayan konuşma dilleri
- III. Yazı dili olma sürecine giren Türk dilleri: *Azerice, Türkmence, Tatarca, Kazakça* vb.
- IV. Hristiyan ve İbranî dinlerine mensup Türk dilli halkların, gelişmekte olan yazı dilleri: *Yakutça, Çuvaşça, Karayca*.

⁵³ Johanson 1992, 1993.

V. Bu dinlerin ve coğrafyaların dışında Budist/Şaman vb. başka kültürler dairesinde kullanılan *Tuvaca, Hakasça, Sarı Uygurca* vb. konuşma dilleri

Bu, tüm siyasal gelişmelere, yeni toplumlar ve diller yaratma girişimlerine çok açık bir tabloydu ve bu tablodan dil planlamaları ile, istenen sayıda Türk yazı dili çıkarmak mümkündü. Ortak dil ve kültür tarihinden süzülüp gelmesine karşılık egemen siyasal gücün iradesiyle ayrı diller olarak gelişmesine karar verilen Başkurtça < Kazan Tatarcası < Kırım Tatarcası; Nogayca < Karakalpakça < Kazakça < Kırgızca; Yeni Uygurca < Özbekçe vb. Türkçe değişkeler arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik oranının bugün dahi yüksek olduğu, görgül olarak biliniyor.

1917 Ekim Devrimi, Sovyet Rusya'daki Türkçe değişkeler için yeni bir aşamanın başlangıcıdır. Sovyet sistemi herhangi bir etnik topluluğun nüfusça salt çoğunluğu sağlamasını engellemiştir. Sovyet yönetimi geniş toplulukları bölüp daha küçük topluluklar yaratmayı, farklı küçük toplulukları bir araya getirerek bunların tümünü güçsüzleştirmeyi reel politik olarak uygulamıştır. Böylelikle Türk dilli topluluklar arasındaki iletişim büyük ölçüde engellenmiştir. Bu, bir yandan azınlık kültürlerinin ön plana çıkarılmasını, bir yandan da mikro dillerin yarattığı iletişimsizlik ortamında Rusçanın Sovyet halkları için lingua franca hâline gelmesini sağlamıştır.

Rusya'daki gelişmeler ve bunların sonuçları ile Türkiye'deki gelişmeler ve sonuçları arasında zaman bakımından paralellik vardır. Osmanlı Türkçesinin, Modern Türkçeye evrilme süreci, yaklaşık aynı tarihlerde başlamıştır. Türk Devrimi ile Osmanlı Türkçesinden modern Türkiye Türkçesi doğarken, Bolşevik Devrimi; sınırlı olarak kullanılan Karayca, Çuvaşça, Yakutça; filizlenmeye başlayan Türkmence, Azerice, Tatarca, Kazakça, Özbekçenin yanına Altayca, Başkurtça, Gagavuzca, Hakasça, Karaçay-Balkarca, Karakalpakça, Kırgızca, Kumukça, Nogayca, Tuvacayı da ekleyerek, toplam on sekiz yazı dili yaratmıştır. Bu sayı, zaman zaman dillerin statüsünde yapılan değişikliklere göre değişebilir. Rusya'nın dışında biricik yazı dili ise Doğu Türkistan'da Çağataycanın devamı (Yeni) Uygurca idi. Aynı süreçte, Türkçe konuşur sayısı Rusya'dan çok aşağı olmayan İran ve Afganistan'dan ise hiçbir Türk yazı dili çıkmamıştır.

Bugün yeryüzünde (Mesket Türkçesi dâhil olmak üzere) 24 (?) Türk yazı dili vardır. 1980'lerin sonunda Güney Sibirya dillerinden, daha önceki dönemlerde *Karagasça* olarak bilinen *Tofaca* ile Kuzey Sibirya dillerinden *Dolganca* yazı dili yapılmıştır. Dolgancanın yazımı 1920'li yıllara başlarına değin uzanır.

Modern Türk yazı dilleri alfabe sırasıyla şu şekildedir: *Altayca, Azerice, Başkurtça, Çuvaşça, Dolganca, Gagavuzca, Hakasça, Karaçay-Balkarca, Karakalpakça, Karayca, Kazakça, Kırgızca, Kırım Tatarcası, Kumukça, Mesket Türkçesi (?), Nogayca, Özbekçe, Tatarca, Tofaca, Tuvaca, Türkiye Türkçesi, Türkmence, (Yeni) Uygurca, Yakutça.*

Türk yazı dilleri pratik olarak etno-linguistik ve coğrafi bakımdan 6 ana grupta toplanabilir:

(I) Oğuz dilleri: *Türkiye Türkçesi, Mesket Türkçesi, Gagavuzca, Kuzey Azericesi, Türkmence*⁵⁴

(II) Çağatay dilleri: *Özbekçe, Uygurca*

(III) Kıpçak dilleri: *Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Karayca, Kırgızca; Kırım Tatarcası, Kumukça, Karaçay-Balkarca; Tatarca, Başkurtça.*

(IV) Kuzey Sibiry dilleri: *Yakutça, Dolganca*

(V) Güney Sibiry dilleri: *Altayca; Hakasça, Tuvaca*

(VI) Çuvaşça

Yüzyıllar boyunca süren göçler, siyasal gelişmeler vb. nedenlerle Türk topluluklarını ve onların dillerini birbirlerinden kesin olarak ayıracak coğrafi, etnik ya da dilbilimsel sınırlar yoktur.

3.1. Türk Dillerinin Adlandırılmasında Terminoloji Sorunu: Çarlık Rusyası döneminde Ruslar; Moğollara *Moğol*, diğer Türk boylarına ise genellikle *Tatar* adını vermişlerdi (*Kazan Tatarları, Azerbaycan Tatarları, Taşkent-Hive-Buhara Tatarları* vb.). Batı dillerindeki *Tatar* etnonimi de Moğolları, Türkleri, kimi zaman da her iki etniteyi veya bu etnitelerin herhangi bir boyunu ifade eden ve zaman zaman olumsuz çağrışımları olan bir adlandırmadır.⁵⁵

Ruslar, Türk toplulukları için *Türk-Tatar* etnonimini de kullanmıştır. 19. yüzyıl Rusyası'nda hangi Türk topluluğuna hangi adın verileceği konusunda dahi tam bir açıklık yoktu. Kazaklara *Kırgız* (Kırgız) adı veriliyordu. Örneğin, Kazakça *Qazaq qızdarı* ifadesinin Rusça çevirisi

⁵⁴ Oğuz grubu batı Oğuzca ve doğu Oğuzca olmak üzere ikiye ayrılabilir. Türkiye Türkçesi, Gagavuzca ve Azerice Batı Oğuzca'yı, Horasan Türkçesi (Horasanî) ve Türkmence ise Doğu Oğuzca'yı meydana getirir. Horasanî, Kuzeydoğu İran'da aynı adla anılan vilâyette Meşhed şehrinin kuzeybatısında konuşulur. Horasanî, Azerice ile Türkmence arasında bir köprü olarak kabul edilir. Özbekistan'daki Güney Harezmi Oğuzcası da Oğuz kuşağının uzantısıdır. Oğuz Türkçesi coğrafi bakımdan Türkçe konuşulan coğrafyanın güneybatı kolunu oluşturur.

⁵⁵ Etymology: Persian *Tātār*, of Turkic origin; akin to Turkish *Tatar* Tatar.

1 : a member of any of a group of Turkic peoples found mainly in the Tatar Republic of Russia and parts of Siberia and central Asia

2 : any of the Turkic languages spoken by the Tatar peoples (Webster)

Kirgizskiy devuşki idi.⁵⁶ Sovyet döneminde ise *Tatar* sözü yalnızca Volga, Batı Sibiry ve Astrahan Tatarlarını ifade etmeye başlamıştır⁵⁷. Sovyet dönemi ve sonrasında Türk boylarının etnik adları, ulusal adlandırmalar olarak kullanılmaya başlamıştır.

Ruslar, *Turok* (*Türk*) sözü ile genellikle Osmanlı Devleti'nde Türkçe konuşan halkı kastetmişlerdir. Bugün, Türkiye Türkleri için *Turok=тyрок*, Türkiye Türkçesi için *Turetskiy=тyрецкuй*, *Turetskiy yazık=тyрецкuй язык*; eski SSCB'de ve bugün RF sınırlarında bulunan veya SSCB'den ayrılan Türk dilli topluluklar için *Tyurki=тyрки* (krş. *Türkî*) ve *Tyurkskiy= тyрксuй* etnik adları kullanılmaktadırlar.⁵⁸ Rusça sözlüklerde *Tyurki=тyрки* maddebaşında 'Türkler, Türk milletleri, Türkçe konuşan milletler' açıklaması yapılmıştır. Batı dillerine de modellik eden bu adlandırmalara karşın, İngiliz Sir G. Clauson, Rus D. Vasiliyev gibi bazı Türkologlar *Turkic* yerine, *Turkish* terimini tercih etmişlerdir. Bu terimlerin (İng. *Turkish* 'Türkiye Türkçesi', İng. *Turkic* 'Türkçe değişkelerin tümü') İngilizceye ve diğer batı dillerinde de yerleşmiş olduğu kabul edilebilir. Bugün popüler kullanımda *Türkî*, Türkiye Türkçesinde de Türkiye dışındaki Türkleri ifade etmektedir.

Sovyetler Birliği döneminde resmî görüşün ifadesi olan *Türkî*, Türk toplulukları tarafından da büyük oranda benimsenmiştir. Ruslar Türk toplulukları için *Türk dilli halk (tyurkoyazıçnıy narod=тyрокязычнuй народ)* veya *Türk dilli etnite (tyurkoyazıçnıx etnosov=тyрокязычнuх этносов)*, Türk yazı dili ve lehçeleri için *Türk dilleri (tyurkskiye yazıki=тyркские языки)* adlandırmalarını kullanmaktadırlar.⁵⁹

Türk etnoniminden türeyen *Turkestan=Туркестан (Türkistan, İng. Turkestan)* toponimi, Sovyet döneminde yerini 1924'ten sonra *Orta Asya* (Rus. *Srednyaya Aziya= Средняя Азия, Центральной Азии*. krş. İng. *Central Asia*) ve *İç Asya* (Rus. *Vnutrenney Azii=Внутренней Азии*, krş. İng. *Inner Asia*) adlandırmalarına bırakmıştır. *Türkistan* veya Orta Asya yerine fiziki coğrafya terimi olarak *Turan Platosu* da kullanılır.

⁵⁶ Subxanberdina, 1994, s. 806.

⁵⁷ Hakas Türkleri kendilerine *Tadar* (< *Tatar*) adını verir.

⁵⁸ Temir, 1972, s. 190, 191

⁵⁹ Örneğin Rusça *narod*'un Türkçede karşılığı 'halk'tır; ancak bağlama göre *narod*; 'ulus, etnite' vb. anlamlarda kullanılabilir. Benzer biçimde Rusça *nareçıye* sözü *dil* veya 'lehçe' anlamı taşıyabilir. Nitekim Türkçede de Ar. kökenli *lûgat* de 'sözcük', 'sözlük' hatta 'dil' anlamlarında kullanılmıştır.

3.2. Türk Dillerinin Konuşulduğu Ülkelerdeki Politik Dilbilim Uygulamalarına Genel Bakış:⁶⁰ 20. yüzyılın başlarında Rusya, Çin, Osmanlı İmparatorluğu ve İran'daki siyasal, sosyal gelişmeler, Türk topluluklarının ve onların dillerinin bugüne uzanan gelişimin rotasını belirlemiştir.

Çok dilli, çok kültürlü Çarlık Rusyası'nda ve SSCB'de iktidarın, azınlıklara ve yerli halklara yönelik dil politikaları, temelde aynı olmakla birlikte, bazı küçük farklılıklar göstermiştir. Çarlık Rusyası yerli halklara kültürel haklarını kısmen vermekle birlikte, bu hakların kullanımını baskı altında tutmuştur. Bu dönemde Rusça, genellikle, yerli halk ile merkezî yönetim arasında bulunan aydın ve yönetici kesimlerce, talimatların yerlerine ulaştırılması amacıyla kullanılıyordu. İlminsky gibi doğubilimciler aracılığıyla, süreç içinde Rusya'nın çıkarlarına hizmet edecek dil planlamalarına ve doğal olarak farklı yazı dillerine giden yollar açılacaktır.

Sovyetler Birliği'nde Türk topluluklarına yönelik olarak uygulanan dil politikaları ise öncelikle potansiyel 'Tümtürkçü tehlike'leri ortadan kaldırmış, Roma İmparatorluğu'nun Böl ve hükmet (Latince *divide et impera*) politikasıyla Gaspıralizmin önünü kesmiştir. Sovyet sistemi, Marksist öğretinin bir gereği olarak, kültürel ve etnik farklılıkları birinci planda dikkate almamış, ancak söz konusu öğretiyi yaşamın tüm alanlarında hâkim kılabilmek, bu yolla sosyalist toplumu kurabilmek amacıyla eğitim düzeyinin yükseltilmesini, sistemin propagandasını yapacak entelektüel ortamın yaratılmasını öngörmüştür. Nitekim SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından yayımlanan 'Edebiyat ve Sanatı Yeniden Kurmak' konulu karardan sonra tüm edebiyatçılar *sosyalist-gerçekçi* eserler vermek zorunda kalmışlardı.⁶¹ 'Halklara özgürlük, uluslara bağımsızlık' sloganında simgeleşen Ekim Devrimi'nin önderi Lenin'in çoğulcu politikaları yerini, onun 1924'te ölümünden sonra Stalin'in merkezîyetçi, şiddete ve imhaya dayalı politikalarına bırakmıştır. Bu politikalar dil planlamalarında da uygulanmış, Türkçe konuşan topluluklar on yıl içinde üç alfabe ile okuyup yazmak zorunda kalmışlardır.

Sovyet sistemi, değişikliklerin olabildiğince ulusal diller olarak düzenlenmesi politikasını hayata geçirmiş ve bunda başarılı olmuştur. Ancak Kazaklar gibi konuşur sayısı milyonlarla ifade edilebilecek bazı toplulukların büyük oranda Rusçayı ana dili olarak benimsemesi ve Kazakçanın 50-60 yılda neredeyse tehlikedeki diller arasında yer alması dikkat çekici bir ikilemdir. Bu

⁶⁰ Bu bölümle ilgili olarak bk. Smith, 1998;

⁶¹ Hayit, 1971, s. 13

ikilem, sistemin, etki alanı konuşurlarıyla sınırlı *yerel dilleri* günlük yaşamın bir bölümüne hapsedmesi, Rusçadan devlet destekli bir *lingua franca* olarak yararlanması ile açıklanabilir. Rusçanın bu işlevi, Rus olmayan halkların dil yitiminde ve kültürel bakımdan Ruslaştırılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Halklara sağlanan yazı dili sahibi olma hakkı, ilk planda demokratik bir tutum gibi görünmekle birlikte, alabildiğine yerelleşmiş, minimize olmuş dillerin çok geniş bir coğrafyada, halklar ve diller mozaigi SSCB içinde işlevsel olması imkânsızlaşmıştır. Yeni yazı dilleri yaratılırken, mümkün olduğunca Özbekçe örneğinde görüldüğü üzere, Genel Türk dilinden uzak, aynı dil içinde küçük bir grubu temsil eden ağızlar ölçünlü dil seçilmiştir. Sovyet sisteminin eğitim öğretim alanındaki başarılarına paralel olarak iki dillik yaygınlaşmış, ardından kozmopolit Sovyet toplumunda yaşamın her alanında biricik işlevsel ve prestijli dil olan Rusça, izolasyondan kurtuluşun, sistem içinde gelişebilmenin yolu olmuştur. Sovyetler Birliği döneminde resmi görüş, Ekim Devrimi'nden sonra Rus dilini Türk dillerinin temel gelişim kaynaklarının biri olarak kabul edilmiştir. Rusça olmadan bilim ve sanat yapılamayacağı, devlet yönetilemeyeceği görüşü dayatılmıştır.

Benzer süreçler dil planlamalarında SSCB'yi örnek alan Çin Halk Cumhuriyeti'nde de yaşanmıştır. Çin yönetimleri stratejik açıdan büyük önem taşıyan ve zengin doğal kaynaklara sahip Doğu Türkistan'ı Çinlileştirmek amacıyla sistemli dil politikaları uygulamışlardır. Bu çerçevede eski yapıtların yok edilmesi, Arap alfabesinin kaldırılması, ardından yeniden konulması, Çince öğelerin Uygurcaya ve diğer Türk dillerine nüfuz etmesi ve Türk dillerine yaşam alanı bırakılmaması gibi uygulamalar gündeme getirilmiştir. Bu dil politikaları Türk dilli toplulukları Çinlileştirmeye yönelik diğer toplumsal, ekonomik önlemler ve asimilasyona yönelik uygulamaların bir parçasıdır.

20. yüzyılın başlarında İran'da Türk asıllı Kaçar hanedanının yerini Pehlevî hanedanına bırakmasıyla güçlenen Fars ulusalcılığı 20. yüzyılın başından itibaren Azericeye ve diğer Türk dillerine yaşam hakkı vermemiş, Türk dillerinin yazı dili olarak gelişmesinin önünü kesmiştir. Dönemin egemen ulusalcı Fars öğretileri, özellikle 1930'lu yıllarda tek bir İran ulusu yaratma projesi çerçevesinde, Fars olmayan toplulukların 'dil hakları'nı reddetmiş, dil asimilasyonu politikalarını hayata geçirmiştir.

Türkiye’de düşünsel tarihi 19. yüzyıla uzanan, 1928 Harf Devrimi ile uygulamaya konulan dil planlaması, Türkiye Türkçesinin, Anadolu coğrafyasında, yüzyıllar sonra kendi kaynaklarına dayalı, devlet destekli gelişme sürecinin başlangıcıdır. Bu yüzyılda Osmanlıcanın yerini Modern Türkiye Türkçesine bırakması, Türkçenin devlet koruması altına alınarak anayasal güvenceye kavuşması ve Göktürklerden sonra tarihte ilk defa ‘Türk’ adının resmen kullanılarak *Osmanlı* kavramından *Türk* kavramına geçiş, bir dönüm noktasıdır. Türkçe, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde alabildiğine işlevselleşerek toplumsal, siyasal, bilimsel vb. yaşamın tüm alanlarını kucaklamıştır.

Türkiye’deki dil planlamaları, harf ve dil devrimleri yoluyla ulusal kültüre geçişin aracı olmuş; dil malzemesi Anadolu ve Türkistan coğrafyasından ve tarihine bu dayalı iken planlamanın hedef bölgesi dönemin geçerli durumuna uygun biçimde Misak-ı Millî ile sınırlı tutulmuştur. Atatürk’ün ölümünden sonraki bazı uygulamalar, Türkiye Türkçesi ile temas imkânı zaten kalmamış olan Türk dilleri arasındaki farkları azaltmak bir yana, artırmıştır.

Türkiye’nin art bölgesini (Alm. *hinterland*) oluşturan Osmanlı bakiyesi Kıbrıs, Suriye, Irak, Yunanistan, Makedonya ve Bulgaristan’da Türkçenin yazı dili olarak gelişimi her türlü siyasal engele, bilgi çarpıtmasına (dezenformasyon) ve iletişimsizliğe karşın, Türkiye’deki gelişmelere sıkı sıkıya bağlı kalmıştır.

20. yüzyılın; Sovyetler Birliği’nde Genel Türk dilinin iç gelişimlerinin sonucu olan değişikliklerin siyasal amaçlarla, siyasal organlarca etnik milliyetçiliklerin okşanarak ayrı ulusal diller hâline getirilmesine, *Türkî* teriminin yalnızca bilimsel araştırmalarla sınırlı tutulmasına, diğer ülkelerde ise Türk dillerinin yaşamın pek çok alanından uzaklaştırılarak çok sınırlı işlevlere sahip konuşma dilleri hâlinde kendi kaderlerine bırakılmasına sahne olmuştur.

3.3. Alfabe Değişiklikleri: Alfabe değişikliği, kültürel değişimin ve siyasetin en önemli aracıdır. Dil planlamasının ilk aşamalarından biri, alfabenin değiştirilmesi ya da sözlü diller için yeni alfabeler oluşturulmasıdır. Gerek Osmanlı İmparatorluğu’nda gerekse Rusya Türkleri arasında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş yolunda düşünceler, hatta girişimler olduğu biliniyor. Örneğin Azerî aydın Mirza Fethali Ahundov, Arap alfabesinin yerine Latin-Slav tabanlı yeni bir alfabe kabul edilmesini istemiş, bu amaçla Türkiye’ye de gelmiştir. Ancak bu girişimlerin amacı Rusya’da 20. yüzyılın 20’li yıllarında uygulamaya konulan alfabe reformunun amaçlarından farklıydı.

Sovyet sisteminin ilk dönemlerinde Müslüman Türk halkları Çağatay mirası çerçevesinde Arap harflerini; Çuvaş, Saha (Yakut) gibi Hristiyan ve Altay, Hakas gibi Budist veya Şaman inancına sahip Türk toplulukları dillerinin yazımında Kiril alfabetini kullanıyorlardı. Kuşkusuz bilim adamları dil, edebiyat ve folklor malzemesi toplamak üzere Kiril hatta Latin tabanlı *misyoner yazılarından* da yararlanılıyordu. 1819'dan beri Kiril harfleriyle yazılan Yakutça, Latin harfleriyle yazılan ilk Türk dilidir (1917–1939). Karaçay-Balkarcanın Latin harfleri ile yazılmaya başlaması 1924, Azericenin Latin harfleri ile fiilen yazılmaya başlaması ise 1925'tir.

1920'li yıllar Türk dillerinin, sistemli dil politikalarıyla alfabe değişikliğinden başlamak üzere var olan doğal farklılıkların belirginleştirilerek ve artırılarak bağımsız birer yazı dili hâline getirilmesine sahne olmuştur.

1926'da Bakü'de toplanan Türkoloji Kurultayı, SSCB'de yaşayan Türk toplulukları için bir Arap alfabetinden Latin alfabetine geçişte bir dönüm noktasıdır. Bu kurultaydan kısa bir süre sonra sözlü Türkçe değişimler ve Arap temelli alfabeler kullanan Türk yazı dilleri için, yeni yazı dillerinin yaratılması amacıyla çalışmalar başlamıştı. Latin alfabeti gerçekte Kiril alfabetine geçiş için bir ara aşamaydı. Üstelik kurultayın ardından Türk dillerinin yazımı için oluşturulan Latin tabanlı alfabeler birbirine çok yakındı ve bu halleriyle Türkçe konuşan topluluklar arasındaki iletişimi engelleyecek nitelikte değildi. Ancak, Sovyet sistemi *hatasını* kısa sürede anlayacaktır.

1930'lu yılların sonunda Türk dilli bütün topluluklara, Latin harfleri yerine bu kez Kiril harfleri dayatıldı. Dönemin her türlü baskıya müsait iç ve dış ortamında, Stalin'in *halk düşmanlarını temizlemeye yönelik devrimci şiddete* dayalı politikalarının uygulamaya konulduğu süreçte, çok kısa sürede birçok Kiril tabanlı alfabe, aynı ses birimler için onlarca yazı birim yaratıldı. Böylelikle Türk toplulukları on yılda iki kültür devrimi yaşamış oldu. Uygurca ve Gagavuzcanın Kiril harfleri ile yazımı ise, oldukça geç, 1947 ve 1957 yıllarında gerçekleşti.

Arap alfabetinden Latin alfabetine ve bu alfabeden de Kiril alfabetine geçişlerin SSCB politikalarına sağladığı yararlar şu şekilde özetlenebilir:

- Geçmişin kültür mirasından kurtulmak, alternatif bir kültür yaratmak
- Geleneksel Arap alfabetinin örttüğü farkları ortaya çıkarmak, yani geleneksel alfabeden seçil alfabeğe geçerek, konuşmadaki ses farklarını yazıya aktarmak suretiyle Türk dilleri arasındaki farklılıkları artırmak

-Yukarıdaki maddeye bağılı olarak Türk dillerindeki aynı sesbirimler için farklı harfler oluşturarak yapay ayrılıklar yaratmak, yapay ayrılıkları doğal ayrılıklar hâline getirmek

-Rusya'daki Müslümanların diğerk ülkelerdeki Müslümanlarla ilişkilerini kesmek

-Türk dilli toplulukları sistemin propagandasına açık hâle getirmek amacıyla okuma-yazma öğrenme kolaylığı sağlamak

-Arapça, Farsça sözcükleri azaltarak, dinsel kavramlar yerine Marksist kavramları ve terminolojiyi yerleştirmek

-Kiril harfleri yoluyla Rusça sözcüklere, ardından Rusçaya yol açmak, öncelikle iki dilliği sağlamak.

-Latin alfabesini kabul eden Rusya'nın rakibi Türkiye ile Rusya Türkleri arasındaki köprüyü yıkmak, böylelikle Tümtürkçü ideallerin önüne set çekmek.

Sesçil Rus alfabesi, Türk dillerinin ses dizgesini, bu alfabede yapılan düzenlemeler sonucunda, genelde iyi yansıtmış, ancak *u, u* gibi Türk dillerinde ses karşılığı bulunmayan harflerin ve *e, э, я ü io* harflerinin yarattığı karmaşa gibi yazım sorunlarının da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kiril tabanlı sesçil alfabelerin söyleyişe dayalı olması, Türk dillerinin yazılıştada yerelleşmesine yol açmıştır. Ancak Kiril alfabeleri Türk dillerinin tümünün yazımında aynı derecede başarılı değildir. Özellikle Tatarca, Çuvaşça, Özbekçe hatta Kazakçanın yazım dizgeleri kaos yaratmıştır. Bugüne değin Türk yazı dillerinin tümünü kapsayan bir çevriyazı alfabesinin hazırlanamamasında bu kaosun önemli etkileri vardır. Öte yandan, Kiril alfabesi ile akın eden Rusça sözcüklerin özgün yazılışları korunmuş, böylelikle öncelikle teknik terimleri Rusçadan kopyalama süreci başlamıştır. Gürcistan'da ve Ermenistan'da yazı değişikliğinin yapılmaması, bu halkların kendi özgün alfabelerini kullanmalarına izin verilmesi ise dikkat çekicidir. Tacikler gibi diğerk Müslüman topluluklar da benzer akıbetten kurtulamamışlardır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen ardından bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri'nde Kiril harfleri yerine Latin tabanlı alfabelerin kabulü, yeni parlamentoların en önemli gündem maddeleri arasında yer almıştır. Latin alfabesine geçiş sürecinde Azerbaycan ve Türkmenistan'da başarılı olunmasına karşın, diğerk Türk cumhuriyetlerinde süreç tamamlanamamıştır.

Rusya Federasyonu içinde yer alan Tataristan Cumhuriyeti ve Ukrayna'da yaşayan Kırım Türkleri, Türk alfabesine çok yakın alfabeler kabul etmişlerdir. Ancak Tataristan'daki alfabe değişikliği, Duma tarafından Rusya'nın ulusal bütünlüğünü tehdit eden bir girişim olarak

değerlendirilmiştir. Türkmen adıyla bilinen Irak Türkleri ise sessiz sedasız Latin alfabesine geçmişlerdir.

Bağımsızlık ilanının hemen ardından başlayan Latin alfabesine dönüş süreci, Batı dünyasıyla, uluslararası toplumla ve diğer Türk dilli topluluklarla bağları güçlendirme; bilgisayar teknolojisine ayak uydurma, İngilizce öğrenimine katkı sağlama, harflerin sıralanmasında uluslararası ölçülere uyma gibi amaçlara karşılık, özünde Stalin'in uygulamalarına yaklaşık 60 yıl sonra konulan tepkinin ifadesidir. Yeniden Latin alfabesine dönüş, bu ülkelere 1920'li yıllardaki parlamento kararlarının yeniden uygulanması olarak değerlendirilmektedir. Türk toplulukları alfabe değişikliğinde, ortalama on yıllık sürece dayalı yumuşak geçiş uygulamaktadırlar.

Bakü kurultayından altmış beş yıl sonra 1991'de Marmara Üniversitesinde yapılan ortak alfabe kurultayında bilim adamlarınca 34 harfli taslak temel Türk alfabesi oluşturulmuştur. Başta Azerbaycan olmak üzere, Türkmenistan ve Özbekistan Latin harflerini kabul etmişler, ancak bu ülkeler kendi ses dizgelerini iyi yansıttığını düşündükleri bazı farklı harfleri alfabelerine dâhil ederek önerilen taslak temel alfabeyi bütünüyle dikkate almamışlardır. Dolayısıyla Türkiye'nin girişimleri arzu edilen düzeyde olumlu sonuçlar vermemiştir.

Latin alfabesinin kabul edilmesi, Türk dilleri arasındaki ilişkilerin gelişmesine göreceli olarak yardım edecektir; ancak, Latin alfabeleri, tek başına Türk dilleri arasındaki farkların azalmasını sağlamayacaktır. Her şeyden önce farklılıklar alfabe ile sınırlı değildir. Türk dilleri arasında ses, biçim, söz varlığı hatta söz dizimi bakımından da önemli farklar vardır. Bu farkların yalnızca; sesçil, aynı zamanda yerli biçimleri göstermek üzere düzenlenen Latin alfabeleri ile ortadan kaldırılması mümkün değildir.

4. Modern Siyasal Coğrafyalar ve Türk Yazı Dilleri

“Bugün dünyada bir değil, birçok ‘Türk Dili’, daha doğrusu bir ‘Türk dilleri ailesi’ vardır. Çok uzak geçmişteki bir ana dilden, Ana Türkçeden, gelen bu dilleri ifade etmek için İngilizcede oldukça uzun bir süreden beri *Turkic* (Türki) sıfatı kullanılmaktadır. İngilizcede eskiden beri mevcut *Turkish* terimi ise, dil adı olarak sadece Türkçeyi, Türkiye Türkçesini ifade eder. Türk dil ve lehçelerini konuşanların toplam sayısı 135–140 milyon civarındadır.”³

1. Çuvaşça (*r-* ve *l-* dili: *tıhır* '9', *hil* 'kış')

³ Tekin, 1991, s. 5–18.

2. *hadak-* grubu (Halaçça),
3. *atah-* grubu (Yakutça ve Dolganca)
4. *adak-* grubu (Tuvaca ve Tofalar değişkesi)
5. *azak-* grubu (Hakasça; Orta Çulım, Mrass ve Yukarı Tom değişkeleri; Sarı Uygurca, Fu-yü Kırgızcası)
6. *ayak-* ve *tağlığ-* grubu (Altaycanın kuzey değişkeleri, Aşağı Çulım, Kondom, Aşağı Tom değişkeleri)
7. *ayak-* ve *tu:lu-* grubu (Altay yazı dili)
8. *ayak-* ve *to:lu:-* grubu (Kırgızca)
9. *ayak-* ve *tağlık-* (Çağatay) grubu (Özbekçe, Yeni Uygurca)
10. *ayak-* ve *tawlı-* (Kıpçak) grubu (Tatarca, Başkurtça, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçayca-Balkarca, Karayca, Kırım Tatarcası, Baraba Tatarcası, Özbekçenin Harezmi-Kıpçak diyalektleri)
11. *ayak-* ve *tağlı-* grubu (Salarca)
12. *ayak-* ve *dağlı-* (Oğuz) grubu (Türkmence; Truhmen, Horasan, Özbekçenin Harezmi-Oğuz diyalektleri; Azerice Kaşkay, Eynallu, Kerkük ve Erbil diyalektleri; Türkçe; Gagauz Türkçesi).

Kuzey Afrika'daki Kıpçak Türkleri 16. yüzyıldan itibaren Arap çoğunluk arasında asimile olduğundan Türk dilli topluluklar bugün beş kitadan ikisinde, Asya ve Avrupa coğrafyasında yerli halktır. Türk dilli halklar egemen devletler Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Türkmenistan, Türkiye Cumhuriyeti'nde kurucu ve asli ögedir. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Türkiye dışında uluslararası arenada tanınmamakla birlikte fiilen devlettir.

Rusya Federasyonu sınırları içinde Altay, Başkurdistan, Çuvaşya, Hakasya, Saha (Yakut), Tataristan ve Tuva'da özerk Türk cumhuriyetleri; Kafkaslarda Dağıstan (Kumuklar), Kabarday-Balkar (Balkarlar), Karaçay-Çerkes (Karaçaylar) Türk ve Kafkas halkların müşterek cumhuriyetleridir. Ayrıca Dolgan-Nenets Özerk Yöresi (Taymyria) Samoyed dilli Nenetslerle birlikte özerk bir Türk bölgesidir.

Çin'de Xinjiang /Şincan/ (Doğu Türkistan) ve Zunhua Salar Vilayeti, Moldova'da Gagauzya, Ukrayna'da Kırım özerk Türk bölgeleridir.

Özbekistan'da Karakalpakistan ve Azerbaycan'da Nahcivan özerk cumhuriyetlerdir.

Balkan siyasi coğrafyasında Moldova dışında, siyasal-bölgesel özerklik yoktur. Aynı şekilde İran, Irak, Suriye ve Afganistan'da siyasal-bölgesel özerklik yoktur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî belgelerinde ve söyleminde Türkiye dışındaki Türkler 'Türk Cumhuriyetleri (İng. Turkic republics/states) ve Türk ve Akraba Topluluklar' çatısı altında toplanmaktadır. Türk Cumhuriyetleri ifadesi ile Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti) ve Türkmenistan kastedilmektedir. 'Türk toplulukları' kapsamında Rusya Federasyonu (Kazan Tatarları, Başkurtlar, Çuvaşlar, Yakutlar vd.), Bulgaristan, Makedonya, Moldova (Gagauzlar), Romanya (Tatarlar ve Osmanlı Türkleri), Yunanistan ve diğer ülkelerde yerleşik, muhtariyetleri bulunan veya bulunmayan, farklı dinlerden Türk dilli topluluklar bulunmaktadır.

'Akraba topluluklar' ile Osmanlı bakiyesi ülkelerin yerlileri Boşnak, Arnavut vd. Müslüman halklar ile, Moğolistan, Tacikistan gibi farklı dil ve dinlere mensup ülkelerin halkları ifade edilmektedir. Yani dili Türkçe olan halklar ile dilleri farklı, ancak Türkiye Türkleri ile tarihî dönemlerde kader birliği yapan farklı dinlerden halklar akraba topluluklar olarak kabul edilmektedir.

Otokton Türk dilli halkların dünya siyasi coğrafyasındaki belli başlı yerleşim bölgeleri şu şekildedir:

- Türkiye
- KKTC
- Balkanlar: Bulgaristan, Kosova, Makedonya, Romanya, Yunanistan
- Doğu Avrupa: Estonya, Litvanya, Ukrayna
- İran
- Suriye
- Irak
- Azerbaycan
- Rusya Federasyonu
- Moğolistan
- Gürcistan
- Finlandiya

-Afganistan

-Batı Türkistan (Orta Asya): Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan (Özbek, Karakalpak)

-Çin

-Tacikistan

4.1. Türkiye: Türk dünyasının en kalabalık coğrafyasıdır. Türk dilleri konuşurlarının yaklaşık % 40'ı Türkiye Türkçesi konuşurudur.⁶² Türkiye'de çeşitli nedenlerle uzak ve yakın tarihlerde Türkiye'ye gelip Anadolu coğrafyasına dağılan Kırım ve Kazan Tatarları, Karaçaylar, Kazaklar, Kırgızlar vb. Türk kökenli topluluklar yaşamaktadır. Türkiye'de yaşayan bu toplulukların diyalektleri, işlev kaybı nedeniyle 'tehlikedeki diller' arasındadır. Diğer taraftan Türkiye Türkçesinin birer ağızı olarak kabul edilmekle birlikte, Azerîcenin diyalektleri sayılabilecek deşikeler bulunmaktadır.

Türkiye Türkçesi, Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında, Batı Avrupa, İskandinavya ülkeleri, ABD, Avustralya'da göçmen Türk azınlıklar tarafından kullanılmaktadır.

SSCB'nin dağılmasının ve Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından 1990'lı yıllarda yeni bir süreç başlamıştır. Bu süreçte, genel ağ ve uydu teknolojisinde meydana gelen gelişmeler, Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasındaki öğrenci mübadelesi, artan siyasi, ekonomik ve kültürel temaslar aracılığıyla Türkiye Türkçesi, başta Azerîce olmak üzere, özellikle çevresindeki Oğuz kuşağını hissedilir derecede etkilemeye başlamıştır.

Kuzey Azerî deşikesi yoğun temaslar sonucu Türkiye Türkçesinden önemli sayıda kelime kopyalamıştır. Güney Azerbaycan Türkçesi konuşurları da Türkiye Türkçesinden sözlüksel öge kopyalamaktadır.

Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip eden, kendilerini Türk dünyasının bir parçası olarak gören ve bu itibarla Türkiye'ye yakın Güney Azerbaycan aydınların, yayınlarında 'kesinlikle, öğrenci, özellik, toplantı, başqan' vb. TT'den kopyalanan sözcükleri rahatlıkla kullanmaktadırlar. *Varlıq* dergisiyle simgelenen bu hareket, mümkün olduğunca Azerî Türkçesinin ses dizgesine uyarlanan sesçilleştirilmiş 'Arap köklü Türk elifba' ile TT'ye yakın ve ölçünlü bir dil yaratmayı amaçlamaktadır.

⁶² Kornfilt, 1989, s. 619.

Etnik belirleyicilere vurgu yapmayan bazı Güney Azerbaycan Türkçesi konuşurlarının da benzer çaba içinde bulunması ilgi çekicidir. ‘Öztürkçe’, Azerî Türkçesi ve Farsça söz varlığından oluşan bu karma dilde ‘*devrim, deyer, özgürlük, sömürü, toplumsal qalxışma*’ hatta TT’de bulunmayan **erkeksel* vb. sözcüklerle Far. *āmār* (istatistik), *serheng* (albay), *şîrxargah* (kreş), *zemîne* (konu, zemin) vb. sözler yan yanadır. Bu çevrelerce, dili ve yazımı ölçünleştirme, Farsça öğelerden arındırma çabalarıyla, Güney Azerbaycan Türkçesinin yerel özelliklerinin büyük oranda göz ardı edildiği, TT’ye ve Kuzey Azerbaycan değişkesine çok yakın bir yazı dilinin oluşturulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.⁶³

Türk dilleri arasındaki ilişkilerde müzik de önemli bir rol oynamaktadır. Türkiye Türkçesi müzik yoluyla Çin’in derinliklerine değin nüfuz edebilmektedir. Örneğin Kuzey Azerbaycan pop sanatçıları albümlerinde zaman zaman Türkiye Türkçesinde okudukları parçalara yer vermektedirler.

Türkiye Türkçesinin hissedilir etkisi Doğu Türkistan’da konuşulan Yeni Uygurcaya değin uzanmaktadır. Her iki Türk dili arasında doğrudan bir etkileşim bulunmamasına karşın, çeşitli nedenlerle Türkiye’ye gelen araştırmacı ve bilim adamları kendi yayınlarında Türkiye Türkçesi söz varlığından yaptıkları kopyaları, sayısı az olsa da, Yeni Uygurcanın söz varlığına aktarmaktadırlar.

Almanya, Fransa, Hollanda, Belçika vd. göçmen Türk azınlıkların Türkçelerinin, buldukları ülkelerde çoğunluğun diline veya yazı diline yönelik etkileri Almanya’daki *döner, dolmusch* vd. çok silik izler dışında, sıfır veya sıfıra yakındır. Toplumsal, siyasal, ekonomik bakımdan çoğunluğu etkileme gücü zayıf olan göçmen Türk azınlıklarının Türkçeleri, ikinci kuşaktan itibaren, özellikle üçüncü kuşakla birlikte anavatandaki Türkçeden farklı yönde gelişmeye başlamış, yaşadıkları ülkenin baskın dilinin etkisinde yeni toplumsal Türkçe değişkeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Söz diziminden söz varlığına değin temasta bulunulan baskın dillerin güçlü izlerini taşıyan bu değişkeler kendi edebiyat ürünlerini dahi vermeye başlamıştır. Bu arada dil yitimine uğrayan veya Almanca da iki dilli yazan üçüncü kuşak Türk kökenli Alman edebiyatçılar, Alman dil ve edebiyatı içinde yeni bir oluşum olarak kabul edilmektedir.

4.2. KKTC: Yerli Kıbrıs Türkleri ile Anadolu’dan gelen göçmen Türkler yazı dili olarak Türkiye Türkçesini konuşmaktadır. Ancak Kıbrıs Türkçesi prestijli bir değişke olarak yerli Kıbrıslılar

⁶³ Eker, 2008, s. 183–198.

arasında sözlü iletişim dilidir. Türkçe sözde Kıbrıs Cumhuriyeti'nin resmî dillerindedir. Pul, para vb. resmî belgelerim üzerinde Rumca ve İngilizce ile birlikte simgesel olarak Türkçeye de yer verilmektedir.

4.3. Orta Doğu

4.3.1. Suriye:

4.3.2. Irak: Irak Türkleri, Suriye sınırı yakınlarındaki *Telafer* şehrinden *Bağdat* ve Bağdat'ın güneydoğusunda *Bedre* bölgesine uzanan bir şerit içinde dağınık olarak yaşamaktadır. Irak Türkmen kuşağı, Arap ve Kürt toplulukları arasında sınır teşkil eder. Çin'den Balkanlara değin uzanan Oğuz hattının uzantısı olan Kerkük Türklerinin nüfusu konusunda kesin ve tutarlı bilgi yoktur; 400 bin ile birkaç milyon arasında değişen sayılar verilmektedir.⁶⁴ Kerkük Türkmencesinin sözlü dili Azericeye yakın olmasına karşılık, yazı dili Türkiye Türkçesidir.

4.3. İran: İran'ın 65 milyonluk nüfusunun % 50'ye yakın bir bölümü Farsça dışında bir ana dili konuşur. Bu oranın büyük bir bölümünü yerleşmiş yazılı geleneği bulunmayan Türkçe değişkeler oluşturur.⁶⁵ Güney Azerbaycan Türkçesi en çok konuşuru bulunan Türkçe değişkedir.

1990'lı yıllarda rejimin kısmen liberalize olmasıyla, Tahran'da ve diğer büyük şehirlerde az sayıda da olsa dergi, haftalık gazete vb. yayınlar görülmekte, TV ve radyolarda Azericeye ve diğer Türk dillerine kontrollü ve sınırlı olarak yer verilmektedir. Ancak, mevcut sosyal ve siyasal yapı içinde İran'ın *lingua francası* Farsçanın tartışmasız üstünlüğü sürmekte, Azerice konuşurları ev içi iletişimde dahi, çocukların geçerli işlevsel dili Farsçayı daha iyi öğrenmeleri amacıyla Farsçayı tercih edebilmektedir. Türk kimliğindeki bazı olumsuz çağrışımlar da, son dönemlerde yerini farklı modern-ilerici çağrışımlara bırakmaktadır.⁶⁶

4.4. Balkanlar: Türkiye Türkçesinin Rumeli kolu, geçen yüzyılın ortalarına değin özellikle Üsküp, Kosova, Doğu Trakya ve Bulgaristan'da yoğun biçimde kullanılmaktaydı. Balkan Savaşları, I. ve II. Dünya Savaşları, yaşanan etnik temizlikler ve göçler sonucunda bölgede Türkçe konuşurlarının sayısı giderek azalmıştır. Balkan ülkelerindeki siyasal gelişmeler,

⁶⁴ Ethnologue'un rakamları çelişkilidir. Bir yandan Türkmen nüfusu 227.000 olarak gösterilmekte, diğer taraftan 1980 sayımı itibarıyla Güney Azerice konuşan 600,000 kişi bulunduğu kaydedilmektedir.

⁶⁵ Ethnologue'ye göre toplam Türkçe konuşur sayısı 11,200,000'dir.

⁶⁶ Bani-Shoraka, 2002–2003.

Türkçeye yönelik tutumları belirlemiş, ancak Türkçenin özgür biçimde konuşulduğu, yazıldığı demokratik bir ortam olmamıştır. Arnavutluk'ta ise Türkçe konuşan yerli topluluk kalmamıştır.

Aşağıda Balkan ülkeleri ve Balkanlara komşu siyasal coğrafyalardaki Türk ve Müslüman nüfus ile bu nüfusun ülkelere göre toplam nüfus içindeki oranı gösterilmiştir:

ÜLKE	TOPLAM NÜFUS	HAKİM NÜFUS %	TÜRK NÜFUS %	TOPLAM MÜSLÜMAN NÜFUS %
Bulgaristan	7,322,858	83.9	9.4	12.2 ⁶⁷
Romanya	22,276,056	89.5	0.2	0.9
Yunanistan ⁶⁸	10,706,290	93	?	
Makedonya	2,055,915	64.2	3.5	33.3
Karadağ	684,736	43	-	13
Sırbistan	10,150,265	88.3	-	3.2
Bosna-Hersek	2,009,245	48	-	40
Slovenya	2,009,245	83.1	-	2.4
Arnavutluk	3,600,523	95	-	70
Kosova	2,234,000			
Moldova	4,320,490	78.2	4.4	-

Tablo: Balkan Ülkelerinde Türk ve Müslüman Nüfusu

Kaynak: The World Fact Book, CIA

4.4.1. Bulgaristan: 1881'de toplam 2,007, 919 olan Bulgaristan nüfusu içinde sayısı 578,060 ve toplam nüfus içinde oranı % 28,8 olan Müslüman nüfus; 1946 itibarıyla 934,418 ve % 13,3; 1992 itibarıyla 1,112, 331, %13'tür. Türkçe konuşur sayısı ise 1986 sayımına göre 845,550'dir. Ülkede 6,000 Kırım Tatarcası (1990) ve 12,000 (1982) Gagauzca konuşuru bulunmaktadır.

Balkan ülkeleri içinde Türk nüfusun en yoğun olarak yaşadığı Bulgaristan'da Türkçe gerek krallık döneminde gerekse Komünizm döneminde, reddedilmemekle birlikte, sınırlamalar ve engellerle karşılaşmıştır. Müslüman Türklerin ve Hristiyan Gagauzların asimile edilmiş Bulgarlar olduğu tezi işlenmiştir. Türk azınlık dil ve kültür hakları bakımından gerçek durumu 1950'li

⁶⁷ Eminov, 1997, s. 71.

⁶⁸ Yunanistan etnisite ile ilgili veri toplamadığından % 93 Yunanistan vatandaşı oranını, % 7 yabancı ülke vatandaşları oranını göstermektedir.

yılların dahi gerisindedir; ancak bugün basın yayın faaliyetlerinin sürdürülebildiği nispeten demokratik bir ortam vardır.

4.4.2. Kosova: Elli bin civarında nüfusu bulunan, Prizren başta olmak üzere, Priştina, Mamuşa, Gilan, Doburçan, İpek vd. yerleşim merkezlerinde yaşayan Kosova Türkleri, ülkenin nüfusça dördüncü büyük azınlığıdır. 1999'da Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ve Birleşmiş Milletler Kosova Misyonusunun (UNMIK) iradesiyle Türkçenin ülke çapında resmî dil statüsünü kaldırılmıştır. Türkçe, bugün ancak 6-7 belediye bölgesinde Arnavutça ve Sırpça ile birlikte resmî dildir. Ancak bu statü belediye meclislerinin kararıyla kolayca kaldırılabilir.

4.4.3. Makedonya: Makedonya Bulgaristan'dan sonra en kalabalık Türk azınlığın yaşadığı ülkedir. Makedonya'da Türkçe (Osmanlı) konuşurlarından başka, az sayıda Gagauzca konuşuru vardır.⁶⁹ Türkçe, Balkan ülkeleri içinde göreceli ifade özgürlüğünü Eski Yugoslavya sınırları içinde Makedonya'da bulmuştur. Bu nedenle ülkede Türkçe çağdaş yetişkin ve çocuk edebiyatı alanında güçlü isimler çıkmıştır.⁷⁰ Süren göçlere rağmen günümüzde genel ağ ortamına da taşınmış olan güçlü bir basın yayım geleneği ortaya çıkmıştır. Türkler, azınlık haklarının, asli ögeler olan Makedon ve Arnavutlara tanınan haklar düzeyine çıkarılmasını talep etmektedirler.

Makedon Türklerinin yazı dili; Türkiye Türkçesi katmanı üzerinde bölgesel ögelerle, Makedonca ögelerin söz ve anlam kopyalarının yer aldığı dikkat çekici bir değişkidir.

4.4.4. Moldava: Moldava Cumhuriyeti sınırları içinde özerk bir bölge olan Gagauz Yeri'nde Gagauzca konuşulmaktadır.⁷¹ Gagauzca, ülkenin Romence, Ukranca ve Rusçadan sonra en çok konuşuru olan dildir. Ayrıca Ukrayna, Bulgaristan, Yunanistan ve Rusya ve bazı eski Sovyet cumhuriyetlerinde Gagauz topluluklar bulunmaktadır.

Gagavuzca 20. yüzyıl başında Kiril ve Grek harfleriyle ardından Latin harfleri yazılmış, ancak 1957 yılında resmî yazı dili yapılmıştır. Gagauzca, Karayca gibi Slav söz diziminin etkisinde kalmış tipik bir Oğuz yazı dilidir. Gagauzca için ikincil uzun ünlüler karakteristiktir. Gagauz Türkçesinin diğer ses özellikleri şu şekildedir: İlk hecedeki geniş yuvarlak ünlülerin daralması, söz başındaki *e* ünlüsünün önünde Kazakçada olduğu gibi *y* türemesi, söz başındaki *h* ünsüzünün ve dar yuvarlak ön ünlü önündeki *y*'nin düşmesi.

⁶⁹ Raymond-Grimes, 2005, s. 547

⁷⁰ bk. İsen, İsen Durmuş, 2008.

⁷¹ Pokrovskata, 1966, s. 112.

4.4.5. Romanya: Türklerin yoğun olarak yaşadığı Dobruca bölgesinin uzun süre Osmanlı yönetiminde kalması nedeniyle, Osmanlı Türkçesi bakiyesi değişmeler; Bulgaristan ve Karadeniz kıyısındaki Dobruca üzerinden Balkanların kuzeydoğusuna doğru uzanır. Kıpçak grubu da, Romanya Tatarcası aracılığıyla sınırlarını Balkanlara kadar genişletir.

Romanya’da konuşulan/yazılan Rumeli Türkçesinin bir değişkesi olan Türkçe ile Romanya Tatarcası, Dobruca bölgesinde bir aradadır. Bu nedenle, Dobruca Türk dilleri arasındaki temas bölgelerindedir. Dobruca’nın dışında, Başkent Bükreş’te, Babadag’da ve diğer bölgelerde de Türkçe, Tatarca veya Rumeli Türkçesi konuşan koloniler vardır. Birbirine yakın sayıdaki Rumeli ve Tatar Türkçelerinin toplam konuşur sayısı, farklı kaynaklara göre 50 bin ile 80 bin arasında değişir. Romanya’daki Tatarlar ve Osmanlı Türkleri, genel nüfus içinde sayıca çok küçük bir oranı teşkil ettiklerinden resmî ve doğrudan bir asimilasyon politikasına maruz kalmamışlardır. Ancak toplumsal ve ekonomik koşullar Romanya Türklerinin kimliklerini korumada risk oluşturmaktadır.

Kırım Tatarcasının bir değişkesi olan Romanya Tatarcasının alt katmanında Kıpçakça öğelerin baskın olduğu Nogayca değişmelerle ile Anadolu Türkçesinin baskın olduğu Tatça değişmeler yer alır. Sınırlı da olsa Türkçe ve Tatarca yayın yapılmaktadırlar. Kırım Tatarcası ile yapılan yayınlarda Türkçe-Kırım Tatarcası karışımı bir dil kullanılır.⁷²

4.4.6. Yunanistan: Yunan yasalarına göre ülkede etnik azınlık yoktur, yalnızca Müslüman ve Yahudi azınlık vardır. Lozan Antlaşması ile azınlık hakları kâğıt üzerinde garanti altına alınmasına karşın, ekonomik, toplumsal tecrit politikaları uygulanmakta, nüfusun 120 bini aşmasına izin verilmemektedir.⁷³ Resmî rakamlar bu sayıyı çok daha düşük göstermektedir. Türk kimliği ve Türk dili kamusal alanın dışında tutulmakta, özellikle eğitim alanındaki uzun vadeli planlamalarla gelecek kuşakların Türkçe konuşamaz hâline getirme çalışmaları sürmektedir. Bu yolda, Lozan Antlaşması bahane edilerek Türkçenin hatta Türk sözünün resmen kullanımı yasaklanmış, Türkçe konuşanlar eğitimsizliğe mahkûm edilmiştir. Türkler; Türkçe konuşan Müslümanlar, Pomakça konuşan Müslümanlar ve Çingene dili konuşan Müslümanlar olmak üzere üçe bölünmüştür. Az sayıdaki Ortodoks Gagauz Türkleri ise bir risk unsuru olarak değerlendirilmemiştir.

⁷² bk. Eker, 2006, s. 85–100.

⁷³ Uluslararası af örgütünün raporlar için bk. <http://www.amnesty.org>

4.5. İskandinavya ve Doğu Avrupa:

4.5.1. Finlandiya, İsveç Norveç: 19. yüzyılın sonlarında Rusya'dan, o dönemde yine Rusya'nın bir parçası olan Finlandiya'ya ticaret amacıyla gelen Tatar tüccarların bir bölümü ülkeye yerleşmiş ve bugün sayısı çok az da olsa Fin Tatar İslam Topluluğu meydana getirmiştir. Finlandiya Tatarları yerli halk kabul edilebilir. Finlandiya tarafından resmen tanınan ve Fin toplumuna uyumda herhangi bir sorunu bulunmayan Tatar topluluğunun varlığını ve kültürünü koruma çabası güçlüdür.

1944 yılında Estonya'dan İsveççe yapılan büyük göçlerde, Rusya'dan gelen az sayıda Mişer Tatarı ve diğer Müslüman Türk kökenli Rusya yurttaşı İsveç'e yerleşmiştir. Bu topluluk 1949 yılında Din ve Kültür için Türk-İslam Toplumu adıyla örgütlenmiştir.⁷⁴

4.5.2. Estonya: Estonya, Fin-Ugor kavimlerinin yerleşim alanlarındandır. 1991'de parlamenter demokrasiye geçen Estonya'da 1.356,045 (2003) olan nüfusun % 0.2'sini teşkil eden 2,582 etnik Tatar vardır (1989'da 4,058). Müslüman Tatarlar ticaret veya Rus ordusunda askerlik amacıyla 1870'lerde Estonya'ya gelmişlerdir. Kendilerini Mişer ve Kazan Tatarlarının mirasçıları olarak gören Estonya Tatarlarının, 1920'li yıllardan beri dinî ve sosyal örgütleri vardır. 1988'de başkent Tallinn'de 'Tatar Kültür Topluluğu', 1995'te kültür topluluğu 'İdël' ve 1990'da 'Estonya Tatar Topluluğu' kurulmuştur. Ayrıca, Tatar çocukları ve yetişkinleri için Pazar okullarında Tatar ve Eston dillerinde kurslar düzenlenmektedir.⁷⁵

4.5.3. Litvanya: MS 8. yüzyılda Musevilikten ayrılan ve Talmud inancını benimseyen küçük bir dinî grubun takipçileri olan Karaylar (Karaimler), bugün Baltık ülkeleri, Doğu Avrupa, Türkiye ve İsrail'de yaşamaktadırlar. Karaylar, 14. yüzyılda Kırım'dan Litvanya'ya ve Batı Ukrayna'ya yani eski *Galicia*'ya göç etmiş, İbranî harfleri ile yazılan Karayca, Indo-German dilleriyle temas sonucunda özellikle sözdizimsel düzeyde önemli ölçüde bu dillerin etkisi altında kalmıştır. Karayda da Arapça ve Farsça kökenli kopyalar vardır.

Toplam 5000'i geçmeyen konuşur sayısı ile, yüksek derecede tehlikedeki dillerden olan Karayca, *Trakai* bölgesinde yedi yüzyıldır konuşulmaktadır. 1997'de, Karayların Litvanya'daki varlıklarının 600. yılı kutlanırken, aynı yılın istatistiklerine göre sayıları 257'ye düşmüştür. 2002 sayımında ise yalnızca 45 kişi kimliğini *Karay* olarak bildirmiştir. 2004 yılı itibarıyla Karayca

⁷⁴ Westerlund, Svanberg, s. 386.

⁷⁵ Euromosaic III, 2004, s. 105.

konuşabilenlerin sayısı 30–50 arasındadır. 1988’de kurulan ‘Litvanya Karayları Topluluğu’ ve ‘Karaylar Dinî Topluluğu’nun organizasyonları ile Pazar okullarında Karayca öğretilmeye çalışılmaktadır. Litvanya devleti, Türk dili uzmanları ile Karay çocuklarına ana dillerini öğretmek üzere işbirliği yapmaktadır.⁷⁶

Karayca Trakay ve Haliç değişkelerinden oluşur. Bu iki değişke arasındaki en önemli farklar ş sesinin Haliç değişkesinde diğer *qos-* dillerinde olduğu gibi *s*’ye değişmesi; art damak *k*’sının Trakay değişkesinde sızıcılığı; *c*’nin, Haliç değişkesinde *dz*’ye, benzer şekilde *ç* sesinin yine Haliç değişkesinde *ts*’ye gelişmesi; *n̄*’nin Haliç değişkesinde *n*, Trakay diyalektinde 2. kişi iyelik ve kişi ekleri bulunan sözlerde *y*’ye gelişmesi; Haliç değişkesinde *i* ünlüsü önündeki *k* ünsüzünün ünsüzünün *k*’ye gelişmesi, yuvarlak önlülerin düzleşmesi.

4.5.4. Polonya: Polonya’da etnik azınlık statüsünde, nüfusun 0.01’ini oluşturan 2000 Tatar ve 150 Karay yaşamaktadır. Ancak, 2002 nüfus sayımına göre, 495 kişi milliyetini *Tatar* olarak bildirmiştir. Müslüman Tatarların bir bölümü yaklaşık 300 yıl önce dillerini yitirmiş, Polonca ya da Polonca ile Beyaz Rusça karışımı bir dil kullanmaya başlamışlardır. ‘Ev dili’ olarak kayıtlara geçmemekle birlikte, Tatarca konuşurların sayısının 2000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁷⁷

Yüzyıllardır Polonya’da dağınık şekilde yaşayan Tatar Türkleri, Slav dilleri karşısında dillerini büyük ölçüde yitirmelerine karşılık, dinî kimliklerini bir ölçüde koruyarak varlıklarını sürdürmektedirler.

4.5.5. Ukrayna (Kırım): Ukrayna sınırları içinde başta Kırım Tatarları olmak üzere, Türk dilli Gagauz, Urum ve Kırımçaklar yaşamaktadır. 226 yıl önce Ruslar tarafından işgal edilmesinden itibaren Osmanlı yönetimi altındaki bölgelere yaşanan sürekli göçler ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Stalin’in emriyle yapılan tehcirin ardından Kırım’ın Tatarsızlaştırılması siyaseti sonuç vermiştir. Sürgün edilen Kırım Tatarlarının bir bölümünün yeniden Kırım’a dönmesine karşın, Tatarlar Kırım’da azınlık durumundadır.

⁷⁶ Euromosaic III, 2004, s. 222, 274

⁷⁷ Euromosaic III, 2004, s. 276

Kırım'ın, yüzyıllar boyunca Osmanlı egemenliğinde bulunması nedeniyle Kırım Tatarcası kısmen Oğuzlaşmıştır. Oğuzca ögeler Tatça değişkede en üst, Nogayca değişkede en düşük düzeydedir.

4.6. Türk Cumhuriyetleri: 1970 nüfus sayımına göre SSCB'de 29.845.000 Müslüman, 2.423.000 Hristiyan ve diğer dinlere mensup toplam 36.916.000 Türk yaşıyordu.⁷⁸ SSCB Anayasasının 17. ve 70. maddeleri Birlik cumhuriyetlerine Sovyetler Birliği içinde kalma veya Birlik'ten ayrılma ve kendi kaderlerini tayin etme hakkını tanıyordu.

Aşağıda SSCB sınırları içinde yer alan idari bölgesel birimlerde yaşayan yerli Türk dilli topluluklar ve Rusların genel nüfusa oranları gösterilmiştir:

Özerk Birim	Grup	Yerli Türk Grubun Yüzdesi	Rusların yüzdesi
Başkurdistan	Başkurt	21,9	39,3
Çuvaşya	Çuvaş	67,8	26,7
Dağıstan	Kumuk	12,9	9,2
	Nogay	1,6	
Dağlık Altay	Altay	31,0	60,4
Hakas	Hakas	11,1	79,5
Kabardin-Balkar	Balkar	9,4	32,0
Karaçay-Çerkes	Karaçay	31,2	42,4
Kazakistan	Kazak	36,0	40,8
Kırgızistan	Kırgız	40,7	22,0
Moldova	Gagauz	3,5	12,8
	(Moldovalı)	63,9	
Özbekistan	Özbek	68,7	10,8
Tacikistan	Özbek	22,0	10,4
	(Tacik)	(58,8)	
Tataristan	Tatar	48,5	43,3
Taymyr	Dolgan	8,9	67,1
Türkmenistan	Türken	68,4	12,6
Tuva	Tuvalı	64,3	32,0
Ukrayna	Kırım Tatar	0	21,1
	(Ukran)	73,6	
Yakutya	Yakut	33,4	50,3

⁷⁸ Yarkın, 1978, s. 24

Tablo incelendiğinde, Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın dışında Türk dilli toplulukların yaşadıkları bölgelerde çoğunluğu oluşturmadığı dikkati çekmektedir.

1990'lı yılların başında, beş Türk Cumhuriyeti, SSCB'den ayrılma haklarını kullandı. Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Böylelikle Türkçe deşışkeleri konuşan nüfusun büyük bir bölümü RF dışında kaldı.

1989 ve 1991 yılı itibarıyla Sovyetler Birliği'nde yer alan özerk cumhuriyetler ve özerk diğer idarî birimlerde etnik kompozisyonlarla ilgili veriler şu şekildedir:⁷⁹

Etnik Türk Topluluğu	Toplam Nüfusu	Ethnologue
Altay	71,317	67,239
Azeri	6,791,106	7,473,270
Balkar	88,771	113,710
Başkurt	1,449,462	1,451,340
Çuvaş	1,839,228	1,674,420
Kırım Tatarı	268,739	483,990
Dolgan	5,400	7,261
Gagauz	197,164	331,000.
Hakas	81,428	20,010
Karaçay	156,140	113,710.
Karakalpak	423,436	413,150.
Kazak	8,137,878	8,331,950
Kumuk	282,178	422,550
Kırgız	2,530,998	2,893,354
Nogay	75,564	68,000.
Şor	16,572	6,210
Özbek	16,686,240	18,817,600
Tatar	6,645,588	6,496,600
Tofalar	650	28
Türk	207,369	
Türkmen	2,718,297	3,430,000 (Türkmenistan) 6,562,810 (bütün ülkeler)
Tuva	206,924	264,400
Uygur	262,199	300,000 (Kazakistan)

⁷⁹ bk. Olson, Pappas, 1991, s. 754, 755, 756, 757 vd.

		8,400,000 (Çin)
Yakut	382,255	363,000

Tablodaki verilere göre 1989 sayımı sonuçları SSCB sınırları içinde yaşayan etnik grupların toplam sayılarıdır. En yeni verileri kapsayan Ethnologue'da, etnik grupların toplam sayıları veya RF'de 2002'de yapılan nüfus sayım sonuçları verilmiştir.

4.6.1. Azerbaycan: *Azerî* etnonimi, Güney ve Kuzey Azerbaycan, İran, Irak, Doğu Anadolu ve Gürcistan'da yaşayan Oğuz toplulukları için kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi ve Özbekçe ile birlikte nüfusça dünyadaki en çok konuşuru bulunan Azerice, kültür ve edebiyat dili olarak zengin bir geleneğe sahiptir. Osmanlıcanın etkisi altında kalan Azerice, SSCB döneminde yerleşmiş, kesilen ilişkiler Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilanından sonra yeniden kurulmuştur.

4.6.2. Türkmenistan:⁸⁰ Türkmence Türkmenistan'da yazı dili; Afganistan, İran, Çin vb. ülkelerde sözlü dildir. Türkmence bugün Latin alfabesiyle yazılmakta, İran'da zaman zaman Arap harfli yayın yapılmaktadır.

Yakutça ile birlikte Ana Türkçe kimi arkaik Oğuzca özellikleri ve uzun ünlüleri sistemli olarak koruyan Türkmence Kıpçak ve Çağatay dilleri ile Oğuz dilleri arasında köprüdür.

4.6.3. Özbekistan:⁸¹ Yeni Uygurca ile birlikte Çağataycanın mirasçısı Özbekçe, esas olarak Özbekistan Cumhuriyeti'nde kullanılır. Özbekçe, Türkiye Türkçesinden sonra en çok konuşuru bulunan Türk yazı dilidir. 1995'te alınan karar uyarınca Özbekistan'da Latin yazısına geçiş ve yazım kurallarının esaslarının belirlenmesi süreci büyük ölçüde tamamlanmıştır. Özbekistan sınırları içinde bulunan ancak Kıpçakça konuşurlarının çoğunlukta bulunduğu Karakalpakistan'da da, merkezî hükûmetin kararının ardından, Latin tabanlı bir alfabe kabul etmiştir.

Türk dilinin ünlü sisteminin dışında, *İranize* ünlü sistemi Özbekçeyi diğer Türk dillerinden ayırt eden en önemli özelliktir. Kiril alfabesinden önce kullanılan Latin alfabesinde a= /a/, ь = /ı/, o=/o/, u=/u/; ə = /e/, e= /è/, i= /i/, ø= /ö/, y= /ü/, 9 ünlünün tamamı gösteriliyordu, ancak Kiril tabanlı yazım sistemi Özbekçenin diğer Türk dilleriyle seslik bakımından bağıni zayıflatmış, Özbekçe yazıma ağır zarar vermiştir.

⁸⁰ Türkmence için bk. Schönig, 2006, s. 261–272.

⁸¹ Özbekçe için bk. Boeschoten, 2006, s. 357–378.

İlk hecedeki *a* ünlüsünün yuvarlaklaşması, ünlü uyumunun bozulması, 3. kişi iyelik ekinden sonar zamir *n*'sinin bulunmaması, çok heceli sözcüklerin sonundaki art ve ön damak değişkeleriyle *g* ve *ğ* ünsüzlerinin ötümlüleşmesi, Özbekçenin en belirgin özellikleridir.

4.6.4. Kazakistan:⁸² Kazakça, Kazakistan Cumhuriyeti başta olmak üzere, Moğolistan ve Çin'de Kazak azınlıklar tarafından konuşulur. Kazakistan, sömürgeci Çarlık Rusya'nın politikaları sonucunda Rus nüfusun yerli nüfustan daha fazla olduğu ülke hâline gelmiştir. Bu yoğunluk Kazakça konuşurlarının dil tutumlarını da etkilemiş, özellikle Stalin döneminde Kazaklara yönelik imha politikaları ile konuşur sayısı üçte bir oranında azalan Kazakça, âdeta yok olma noktasına gelmiştir. 1991'de bağımsızlığın kazanılmasının ardından Kazakça lehine geliştirilen dil politikalarıyla bilim, sanat, ticaret vb. tüm alanlarda terminoloji oluşturmak ve Kazakçayı Kazakistan'da egemen kılmak üzere çalışmalar sürmektedir. Kazakistan'da Kazakça ve Rusça devlet dilidir. 15 milyondan daha az nüfusa sahip olan Kazakistan'da, 1960'larda Çin'den göç eden Uygurlar ve Kırım Tatarları da yaşamaktadır.⁸³

Kazakça, yoğun Rus nüfusu ve ekonomik güçlükler nedeniyle Latin alfabesine geçişte vakit kaybetmesine karşın, süreç Latin alfabesi lehine ilerlemektedir. Genel ağda Kazakistan Cumhuriyeti'nin resmî sitesinde Kiril alfabesi ile yazılan Kazakçanın dışında, Türk alfabesine yakın sayılabilecek, ortalama Türkiye Türkçesi okuru için yadırganmayacak Latin tabanlı yeni bir alfabe dizgesinin uygulandığı görülüyor. Bu alfabe Kazakçaya özgü seslere işaret eden *x*, *ä*, *q*, *ñ*, *w* ve Rusça kopyalarda kullanılan *ı* harflerinin dışında, Türk alfabesiyle uyumlu olduğu dikkati çekiyor.⁸⁴

Söz başında *y > j*, her durumda *ç > ş*, *ş > s* tipik Kazakça ses gelişmeleridir.

4.6.7. Kırgızistan:⁸⁵ Kırgızca, esas olarak Kırgızistan Cumhuriyeti'nde konuşulur. Ayrıca Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Afganistan ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin Xinjiang-Uygur Otonom Bölgesinde de Kırgızca konuşan topluluklar bulunmaktadır. Kırgızistan'da da Rus nüfusu oranı diğer cumhuriyetlere göre fazladır.

⁸² Kazakça ve Karakalpakça için bk. Kirchner, 2006, s. 318–332.

⁸³ bk. Dave, 2007.

⁸⁴ <http://qz.government.kz>

⁸⁵ Kırgızca için bk. Kirchner, 2006, s. 344–356.

Kırgız edebî dili Devrim öncesi oluşmaya başlamıştır. Kırgızcanın yazımı için 1924'te Arap, 1928'de Latin, 1940'da da Kiril alfabesi kullanılmıştır. Kırgızcanın Rusçaya karşı egemenlik savaşını sürmektedir.⁸⁶

Kazakçaya ve Altaycaya yakın olan Kırgızca için söz başında $y > c$ gelişmesi, ikincil yuvarlaklaşmalar ve uzunluklar karakteristiktir.

Kıpçak dilleri Kırgızca, Kazakçanın konuşurları arasında % 100'e yakın karşılıklı anlaşılabilirlik bulunmasına karşın, dilbilimsel bakımdan her iki değişke için karakteristik farklılıklar vardır: Söz başında $y- > c-$ gelişimi, *ağ, aw, ağı, ağı, oğ, oğu, uğ* vb. ses öbeklerinin büzülmesiyle çok sayıda ikinci uzunluk meydana gelmesi, yuvarlaklaşmanın, dudak uyumunun güçlü olması Kırgızca için tipiktir.

4.7. Rusya Federasyonu: SSCB'nin dağılması ve beş Türk cumhuriyetinin bağımsızlıklarını kazanmasına rağmen, RF sınırları içinde başta Tataristan, Başkurdistan olmak üzere, Çuvaşya'da, Dağlık Altay bölgesindeki üç cumhuriyette, Yakut Cumhuriyeti'nde, Kafkaslarda ve diğer bölgelerde Türkçe konuşan topluluk bulunmaktadır. Çuvaşça, Tatarca, Başkurtça, Yakutça, Dolganca, Altayca, Hakasça ve Tuvaca yazı dilleridir. Aslında Yakutçanın ve Tuvacanın birer diyalekti olan Dolgan ve Tofa, kaybolma tehlikesinden yazı dili yapılarak kurtarılmıştır, konuşur sayıları çok azdır. Bu dillerin yaşatılmasını amaçlayan uluslararası çalışmalar vardır.

RF'deki Türk yazı dilleri ve bu dillerle ilgili kısa notlar şu şekildedir:

4.7.1. Kumukça:⁸⁷ Dağıstan sınırları içinde Hazar denizi boyunda yaşayan Kumukların dili Altın Orda bakiyesi Kıpçakça değişkelerdendir. Kumukça hakkında bilimsel nitelikte ilk bilgi veren kişi Evliya Çelebi'dir. Evliya Çelebi 41 Kumukça söz kaydetmiştir.⁸⁸

Kıpçak dilleri içinde *qoş-* altgrubunda yer alan Kumukçanın en tipik ses özellikler şu şekildedir: ön damak ünsüzü *k-*'nin ötümlüleşmesi, komşu dudak ünsüzlerinin etkisiyle ünlülerin yuvarlaklaşması, söz başındaki art damak ünsüzü *q-*'nin sızıcılaşması, özel durumlarda çokluk ekinin *-lar > -la* gelişmesiyle son ünsüzünü kaybetmesi.

⁸⁶ bk. Wright, 2000.

⁸⁷ Kumukça, Karaçay-Balkarca ve Karayca için bk. Berta, 2006, s. 301–317.

⁸⁸ Kerimov, 1982, s. 86.

4.7.2. Karaçay-Balkarca:⁸⁹ Kendilerine *Tawlıla* ‘Dağlılar’ adını veren Karaçay-Balkarlar yarım milyondan daha az nüfusa sahip iki Kıpçak halkından meydana gelen etnik bir kompozisyonudur. Karaçay-Balkarca, RF’nin dışında Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye’de konuşulur. Karaçaylar, Çerkez halkı Çerkeslerle, Balkar ise diğer bir Çerkez halkı Kabardeyleyle ayrı özerk bölgelerde yaşamaktadır. Türkiye, diasporadaki Karaçay-Balkarların en kalabalık olduğu ülkedir.

Batı Kıpçakçası veya Tekin’in dilbilimsel sınıflandırmasında *qoş-* grubu olarak adlandırılan grubun üyesi olan Karaçay-Balkarca, Karaçay ve Balkar (Malkar) değişkelerinden oluşur. Karaçay-Balkarca 1924’te Latin alfabesiyle yazılmaya başlamıştır.

Karaçay-Balkarca için söz başı $y > c$, çokluk ekindeki $-lAr > -lA$, Balkarca için sözlü değişkelerde söz başında $y > z, j$ gelişimleri tipiktir. $-nI'$ ’nin ilgi durumu eki olarak kullanılması ve gelecek zamanın $-lık/-lik, -rık/-rik$ ile kurulması Karaçay-Balkaracaya özgüdür. Söz dizimi Karayca ve Gagauzcaya benzer biçimde Türk dillerinin genel söz diziminden kısmen farklılık gösterir:

4.7.3. Tatarca:⁹⁰ Kazan Tatarcası, Türk dillerinin kuzeybatı (Kıpçak) kolunda yer alır. Kazan Tatarcasının Tataristan Cumhuriyeti, RF’nin yanı sıra Kazakistan, Özbekistan vb. ülkelerde yaklaşık 7 milyon konuşuru bulunmaktadır. Tatarca 19. yüzyılda yazılı edebiyat geleneği oluşturmuştur; Arap alfabesi yerini 1938 yılında Kiril alfabesine bırakmıştır. Tatarca söz varlığı ile ilgili ilk çalışmalar 18. yüzyıla değin uzanır.⁹¹

Kazan Tatar Hanlığı’ndan Çarlık Rusyası vesayetine, Ekim Devrimi’nin ardından İdil-Ural (Tatar-Başkurt) Devleti (1918)’ne ve bu devletten Sovyet ve ardından Rusya Federasyonu Tatar Otonom Cumhuriyetine uzanan süreçte Volga Tatarları, Ruslar aracılığıyla, Batı ile en önce tanışan ve entelektüel düzeyi yüksek, zengin bir ticari hayat kurmuş ve Kayyum Nasırî, Mirseyit Sultan Galiyef gibi şahsiyetlerle Türk dünyasındaki düşünce hareketlerine önderlik etmiş bir topluluktur. Tatarca Türkistan ve Volga-İdil havzasındaki en prestijli Türk yazı dili olmuştur.

Dar ünlülerin önü dışında, söz başında y ’yi koruyan Tatarca için ilk hecede $o > u, ö > ü$ ve $u > o, ü > ö, e > i; i > ě$ gelişmeleri karakteristiktir. Söz başındaki y - özellikle dar ünlüler önünde birkaç sözcükte c -’ye gelişir.

⁸⁹ *Karaçay-Malkar*

⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Berta, 2006, s. 283–300.

⁹¹ Golovkina, 1966, s. 6

4.7.4. Başkurtça:⁹² Başkurtlar bir süre Tatarca'yı yazı dili olarak kullanmışlardır. Başkurtça bağımsız yazı dili olarak, Başkurt Otonom Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra ortaya çıkmış, 1929'a kadar Arap, 1939'a kadar Latin bu tarihten sonra da Kiril harfleriyle yazılmıştır.⁹³ Tatarca ve Başkurtça küçük farklar dışında, dilbilimsel olarak aynı dilin değişkeleridir, nitekim Orta Asya'ya yönelik yayınları ile tanınan *Radio Liberty* gibi yayın organları bu dildeki yayınları *Tatar-Başkurtça* olarak adlandırmakta; ancak Başkurt aydınları genellikle Başkurtçanın, Tatarcadan bağımsız bir dil olduğu düşüncesindedir.

Tatarcadaki ünlü değişmeleri Başkurtça için de tipiktir. Söz ve ek başında $s- > h-$, her duruda $z > \underline{z}$ ve $\check{c} > s$ gelişimleri Kıpçak grubu içinde Başkurtçaya özgü ses gelişmeleridir. Başkurtçada diğer Kıpçak dillerinin aksine Nogaycadaki gibi kopya sözcüklerde söz başındaki $c- > y-$ gelişimi dikkat çekicidir.

4.7.5. Nogayca:⁹⁴ Kıpçak dillerinden Nogayca esas olarak Karaçay-Çerkes Otonom Bölgesi'nde, Astrahan ve Dağıstan'da ve eski Sovyet bakiyesi coğrafyalarda yaklaşık 75.000 kişi tarafından konuşulur. Nogayca; azakça, Karakalpakça ile Tatarca arasında köprüdür.

Nogayca, çok yakın olduğu Kazakçadan ve Karakalpakçadan söz başındaki y sesini koruması ile ayrılır.

Kıpçak dilleri içinde *qos-* altgrubunda yer alan Nogaycada, Kazakça ve Karakalpakçanın aksine, söz başındaki $y-$ korunur. *quş-* dili Başkurtçaya benzer biçimde, Arapça, Farsça sözcüklerde $c- > y-$ 'ye gelişir. Nogayca için diğer bir tipik biçim özelliği, gelecek zaman ekinin Oğuz dillerine benzer biçimde *-AyAk* ile kurulmasıdır.

4.7.6. Çuvaşça:⁹⁵ Yapısal bakımdan Türk dillerinin genel özelliklerini taşıyan, İlk Türkçenin yani Türk dilinin en arkaik özelliklerini muhafaza eden Çuvaşçanın bir Türk dili olduğu uzun süreli temasların yarattığı değişme ve gelişmelerin de etkisiyle uzun süre anlaşılammıştır. Bugün, Türk dilleri ailesi içinde tek başına ayrı bir kol oluşturan ve tarihsel Bulgar dilinin devamı olarak kabul edilen Çuvaşça, Çuvaş Cumhuriyeti'nden başka, Tataristan ve Başkurdistan'da toplam iki milyona yakın kişi tarafından konuşulur.

⁹² Ayrıntılı bilgi için bk. Berta, 2006, s. 283–300.

⁹³ Yuldaşev, 1966, s. 173.

⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Csató, Karakoç, 2006, s. 333–343.

⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Clark, 2006, s. 434–452.

Çuvaşça ses, biçim vb. özellikleriyle Türk dillerinin tümünden çok farklı gelişmeler gösterir. Bu nedenle, Türk dil ve lehçeleri, Türk-Çuvaş Dilleri Ailesi olarak da adlandırılmaktadır. Çuvaşça İlk Türkçe döneminin özelliklerini koruyan yegâne dil olması bakımından, Türk dil ve lehçeleri arasında özel bir yere sahiptir. Çuvaşça, Türk yazı dilleri içinde Eski Bulgar Türkçesinin yegâne temsilcisi bir *l//r* dilidir. *z'leşme* ve *ş'leşme* (zetasizm ve sigmatizm) kuramına göre Türk dillerinin tamamında /r²/ ve /l²/ fonemlerinden gelişen /z/ ve /ş/ye karşılık Çuvaşçada İlk Türkçe biçimler korunur. Çuvaşça, Türk dilleri ailesinden en erken dönemlerde ayrılmakla ve Türk dillerinin konuşulduğu coğrafyada, izole bir Türk dili olarak kalmakla birlikte, özellikle Tatarca aracılığıyla 'kardeş' dillerle bağlarını koparmamıştır.

Avrasya coğrafyasının en batısında konuşulan Çuvaşça, yoğun temaslar sonucunda önemli ölçüde etkilendiği Fin-Ugor dilleri ile Türk dilleri arasında köprü rolü oynar.

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, başta, ilki 1769'da yayımlanan gramer kitapları ve sözlükler olmak üzere, Hristiyanlık metinleri, halk bilim incelemeleri gibi Çuvaşça eserler ortaya konulmuştur. Kiril harflerinin uyarlandığı ilk Türk dili Çuvaşçadır. 1871 yılında oluşturulan Rus temelli Çuvaş alfabesi 1933 yılına değin kullanılmış; bu tarihte bazı değişiklikler yapılarak yeniden düzenlenmiştir. Son dönemlerde uluslararası ağdaki gelişmelerden anlaşıldığı üzere, Çuvaşçanın yazımında da Latin alfabesi kullanılmaktadır.

Çuvaşçanın İT ve GT'ye göre diğer ses özellikleri de şu şekildedir: *-d-*, *-d > -r-*, *-r*, *ş= Çuv. s'*, *y-* ve *ç- > s'-*, *si/si > şı/şı*, *tı/ti- > çı-/çi-*, çok heceli sözlerin sonunda *-q > -0* gelişimleri; söz başındaki yuvarlak ünlülerden önce *v*, uzun ünlülerden önce *y*, yuvarlak ünlülerden önce *v* türemesi.

4.7.7. Yakutça:⁹⁶ Yakutlar erken dönemlerde Rus istilasıyla karşılaşan, süreç içinde Hristiyanlaşan bir Türk halkıdır. 1632'de Lena nehrinde başlayan Rus istilası 1648'de tamamlanmıştır. Yakutların Rus istilasından önceki tarihleri hakkında somut bilgiler yoktur.

Yakutlar kendilerine *Saha* [Saxa] adını verir. Rusça *Yakut* etnonimi, Türkçe *yaka* adıyla ilişkilidir. Baykal gölü civarında yaşadığı sanılan Yakutların 12. yüzyıl sonunda veya 13. yüzyıl başında bugünkü topraklarına yerleştiği tahmin edilmektedir.

⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Stachowski, Menz, 2006, s. 417-433.

1922 yılında ilan edilen Yakut Otonom Sovyet Cumhuriyeti, SSCB'nin çöküşünün ardından RF'nin en büyük yüzölçüme sahip dahilî cumhuriyetidir. Yakut Cumhuriyeti'nde yaklaşık 350 bin kişi tarafından konuşulan Yakutça, Çuvaşça ile birlikte, 'marijinal' Türk yazı dilidir. Ancak Çuvaşçanın aksine, Türk dillerinden coğrafi olarak izole olmasına karşın, Yakutçanın Türk yazı dilleri arasındaki yeri hiç tartışılmamıştır.

Yakutça Kiril harfleriyle yazılan ikinci Türk dilidir. 1851 yılında Otto N. Böhtlingk'in yapıtında Yakutça metinler Kiril harfleri ile yazıya geçirilmiştir. Yakutçanın yazımı için diğer Türk dillerinde olduğu gibi 1922–1939 arasında Latin alfabesi kullanılmış, bu alfabe daha sonra yerini Kiril harflerine bırakmıştır.

Yakutça, Güney Sibirya'da kullanılan Tuva ve Hakas dilleri ile diğer Türk dilleri arasında bir köprüdür.⁹⁷ Söz varlığı ve dilbilgisi bakımından da diğer Türk dillerinden kısmen uzaklaşan Yakutçanın en önemli ses özellikleri arasında AT birincil uzun ünlülerin sistemli olarak korunması veya diftonglaşması; AT söz içi ve sonundaki *d*'nin *t*'ye gelişmesi, söz içi ve sonundaki *s*'nin *t*'ye, sözbaşındaki *y*-nin *s*'ye, AT *ag* ses öbeğinin *ia* ses öbeğine, AT *ç, ş, z* ünsüzlerinin ünsüz komşuluğunda ve söz sonunda *s*'ye, ikincil *s* ünsüzünün ünlüler arası durumda *h*'ye gelişmesi; söz başındaki *s*'nin düşmesi, *-sz* ekinin yerine *suox* (< AT *yök*) kullanılması ve ilgi durumu ekinin bulunmaması sıralanabilir.

RF'nin Dolgano-Nenetskogo bölgesinde yaşayan ve 1979 nüfus sayımına göre 5100 kişinin konuştuğu Dolganca, Yakutçaya yakındır. Dolgancada *q*, Yakutçanın aksine, korunur. *y* ve *ç*'den gelişen ikincil *s*, Dolgancada *h*'ye gelişir.

4.7.8. Güney Sibirya Türk Dilleri:⁹⁸ 19. yüzyılda Radloff'un alan çalışmasına dayalı olarak yayımladığı *Türk Halk Edebiyatı Örnekleri*⁹⁹ ve dört ciltlik *Türk Dialektleri Sözlüğü*¹⁰⁰ adlı eserler Sibirya Türk dillerinin edebiyat ve dil malzemesinin bugüne ulaşmasını, Hakasça/Şorca, Tuvaca ve Tofaca/Tofalarca/Karagasça, Altaycının yazı dili olarak gelişimini sağlamıştır.

Güney Sibirya yazı dilleri için, diğer Türk yazı dilleri gibi önce Latin alfabesi, daha sonra Kiril alfabesi uyarlanmıştır. Nüfusları çok az olan bu Türk dilleri, işlev kaybı nedeniyle yaşama

⁹⁷ Menges, 1969, s. 51-53

⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Schönig, 2006, s. 403-416.

⁹⁹ *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme*, 1866–1907.

¹⁰⁰ *Versuch eines Wörterbuches der Türk-dialecte*, 1893–1911

mücadelesi vermektedirler. Güney Sibirya ve Kuzey Moğolistan'da yaşayan bu toplulukların kültürlerinin ve dillerinin dokümantasyonu ve yaşatılması amacıyla STK'ler çaba göstermektedir.

4.7.8.1. Hakasça: Sovyet Devrimi'nden sonra, 1926'da oluşturulan Güney Sibirya Türk yazı dillerinden Hakasça, Sagay ve Kaça ağızları üzerine kuruludur.¹⁰¹ Hakasça, Hakas Cumhuriyeti'nde yaklaşık 80 bin kişi tarafından konuşulur. 1939 yılına değin yazı diline esas olan Şorca, bugün Hakasçanın sözlü değışkesidir. Hakasça yazı dili olarak en son gelişen Türk dillerindedir.

Hakasçanın tipik özellikleri şu şekildedir: ET söz içi ve sonundaki *d*, *z*'ye gelişmiştir. Söz başında *y*- > *ç*- gelişimi Hakasça ve Tuvaca için karakteristiktir. ET *ş*, söz içi ve sonunda *s*'ye, *s* ünsüzü de iki ünlü arasında *z*'ye, söz başında *b*- > *p*'ye, her durumda *q* > *x*'ya ve *ç* > *s*'ye gelişir. İlk hecedeki *e* Kıpçakça *quş*- grubunda olduğu gibi daralır, *i* ise kısılır.

4.7.8.2. Tuvaca: Sovyet Devrimi'nden sonra 1930'lu yıllarda yazı dili olan Güney Sibirya dillerindedir. Karagasça (Tofalar/Tofan) bilim dünyasında iyi tanınan Tuva diyalektleridir. RF'nin dışında Çin'de ve Moğolistan'da az sayıda konuşura sahip Tuvaca değışkeler vardır.

Tuvacanın Türk dilleri arasındaki en önemli ayırt edici özelliğı, ET söz içi ve sonundaki *d* sesinin korunmasıdır. Tuvacanın diğere özellikleri de şunlardır: AT uzun ünlülerin kısalması, kısa ünlülerin gırtlaksıllaşması, *z*'nin söz sonunda ötümsüzleşmesi, *ş*'nin ünlüler arası durumda ötümlüleşmesi, Diğere Türklerde öndamaksıllaşan birincil *ı* ünlüsünün kimi sözlerde korunması.

4.7.8.3. Altayca: Dağlık Altay bölgesinde yer alan Altay Cumhuriyeti'nde az sayıda konuşuru bulunan Türk yazı dilidir. Kırgızcaya yakın olan Altayca, bazı arkaik ses özelliklerini koruması ve Kırgızca gibi ilerlemiş ses değışiklikleri bakımından Müslüman Türk dilli toplulukların dillerinden ayrılır.¹⁰²

Söz başında *y*- > *d*'- gelişimi; ilk hecedeki *ağ* ve *agu* ses öbeklerinin *u*'ya, *egü* ses öbeğinin *ü*'ye gelişmesi, çok heceli sözlerin sonundaki *-ıg/-ig* ses öbeğinin *u* ve *ü*'ye gelişmesi Altayca için tipiktir.

¹⁰¹ Schönig 1998, s. 403.

¹⁰² Çağatay, 1972, s. 181.

4.8. Çin:¹⁰³ Aşırı etnik-merkezli kültüre sahip olan Çinliler tarafından **Xinjiang** (Yeni Sınır Ülkesi) olarak adı değiştirilen Doğu Türkistan'da büyük çoğunluğu Uygur olmak üzere Kazaklar ve diğer Türk toplulukları yaşamaktadır. Doğu Türkistan'ın Çin tarafından ilhakı, bölgede yaşayan Türk topluluklarının, Batı Türkistan'daki Türk toplulukları ve ortak klasik kültür geleneğinden tecrit edilmesine yol açmıştır. Batı dünyasında, *Doğu Türkçesi* olarak bilinen ve Mandarin Çincesi ile birlikte Doğu Türkistan'da resmî dil olan (Yeni) Uygurca bu adı 1926 yılında almıştır.¹⁰⁴ Yeni Uygurca doğal olarak Eski Uygurcanın değil, Çağataycanın organik devamıdır.

Çin yönetimi geçmişin kalıntısı ve ulusal birlik için bir tehdit olarak algıladığı Çağatay mirasını ortadan kaldırmak amacıyla, Çin yazı dizgesi başka dillerin yazımına uygun olmadığı için, Arap harfleri 1947'de düzenlenmiş, ardından 1960'lı yıllarda Latin harfleriyle değiştirilmiş, yirmi yıl sonra Arap harfleri tekrar uygulamaya konulmuş, böylelikle kuşaklar arasında ayırım yaratılmak suretiyle yazılı iletişimde Çincenin önü açılmıştır.

Uygurca yazı dili olmasına karşılık, bu dilde yapılan yayın son derece yetersizdir. Öte yandan Çin yönetimi siyasal ve ekonomik amaçlarla Han Çinlilerini bölgeye yerleştirmek ve karma evlilikleri teşvik etmek suretiyle Doğu Türkistan'ın demografik ve etno-linguistik yapısını Türk topluluklarının aleyhine bozmaktadır. Han Çin kültürünün hakim olduğu homojen bir toplum yaratmayı amaçlamaktadır. SSCB ve onun devamı RF'de Türk toplulukları daha 1950'li yıllarda yüzde yüzlere yakın okuma yazma oranlarına ulaşmışken, Doğu Türkistanlıların durumu trajiktir. Çin'de, Rusya'nın aksine, etnik ve kültürel hoşgörü ortamından söz etmek mümkün değildir. Çin ulusalcılığının Marksist sürümünün etnik, kültürel görecelilik anlayışı zayıf, tehdit algılaması güçlüdür. Batı Türkistan Türkleri siyasal ve kültürel bağımsızlıklarını kazanmıştır; ancak 21. yüzyılın başında, Doğu Türkistan'da Türk dillerinin gelişimini sağlayacak siyasal ve ekonomik koşullar da yoktur.

Özbekçede olduğu gibi, *i*'nin *ı*'ya gelişmesi, çok heceli sözlerin sonundaki *g* ve *ğ* ünsüzlerinin ötümsüzleşmesi ve üçüncü kişi iyelik ekinden sonra zamir *n*'sinin bulunmaması; orta hecedeki geniş ünlülerin zayıflayıp daralması; *a*'nın ikinci hecedeki *i*'nin etkisiyle öndamaksillaşması, yine

¹⁰³ Yeni Uygurca için bk. Hahn, 2006, s. 379–396.

¹⁰⁴ Hahn, 1998, s. 370.

ikinci hecedeki yuvarlak ünlülerin gerileyici etkisiyle, ilk hecedeki düz geniş ünlülerin yuvarlaklaşması; Yeni Uygarca için tipiktir.

4.9. Yazı Dili Olmayan Türk Dilleri: Yazılı ve sözlü anlatım aracı olarak gelişmiş, ölçünleri belirlenmiş; eğitim, yönetim vb. alanlarda kullanılan yazı dillerinin aksine, egemen etnik grubun resmî dilinin baskısı altında bulunan sözlü dillerin gelişme imkânları sınırlıdır. Türk dilli dünyanın İran ve Afganistan'da Türkçe değişkelerin milyonlarca konuşuru ana dillerini ev dili olmanın sınırlarına taşıyamamaktadır. Hatta kimi durumlarda Türkçe değişkeler 'ev içi dil' statüsünü dahi yitirmektedir. Yazı dili olmayan Türk dillerinin bir bölümü, konuşur sayılarının çok az olması nedeniyle tehlikedeki diller arasındadır.

İran: İran'daki lehçe grupları *Azerî, Eynallu, Kaşgay, Türkmen, Halaç* ana gruplarından oluşur. Bunlardan başka, bilim dünyasında yeterince tanınmayan *Salçuk, Horasanî (Kuçanî)* vd. değişkeler vardır.¹⁰⁵ Azerbaycan'ın eyaletinin dışında Horasan, Hemedan ve Fars bölgelerinde de Oğuz lehçeleri; Şiraz şehrinin güneydoğusunda Eynallu diyalekti, Fars eyaletinde ise Kaşgay diyalekti konuşulur. Azerîcenin ağızları kabul edilen Eynallu ve Kaşgay diyalektleri ile Anadolu diyalektleri arasında yakınlıklar vardır. Ancak, Kazaklar ve Türkmenler dışında kalan Türk topluluklarının tümü Azerî, bu toplulukların dilleri de Azerîce olarak da adlandırılmaktadır.

En son keşfedilen Türk dillerinden biri olan Halaçça Türk dili araştırmaları bakımından büyük önem taşır. Türk dilleri ailesinin yazı dili olmayan ancak en eski özelliklerini koruyan değişkesi Halaççanın en karakteristik özelliği ET söz içi ve sonundaki d sesinin, Tuvacada olduğu gibi, korunmasıdır. Halaççanın arkaik özellikleri arasında AT söz başındaki *h-*'nin korunması, yaklaşma durumunun *-ka* ile işaretlenmesi, ET *-gli/-gü* ekini *-güli/-gü* biçimiyle korunması, bulunma durumu eki *-da*'nın, uzaklaşma durumunu da işaretleyebilmesi, ET gereklilik eki *-gülek/-gülek*'ün korunması da sıralanabilir.

Afganistan Farsçası veya Deri adı verilen İran dili modern Afganistan'ın Peştunca ile birlikte resmî dili ve diğer halkların birbirleriyle ilişkilerini sürdürdüğü bir lingua franca'dır. Dolayısıyla Afganistan'da çoğunluğu Özbekçe ve Türkmence resmî statüleri bulunmayan birer sözlü değişke olarak prestijli resmî dil Derî dilinin yoğun baskısı altındadır.

¹⁰⁵ Doerfer 1969, s. 1–11.

Çin: Türkçe konuşulan coğrafyanın en doğusunda, Çin'in Heilongjiang eyaletinde Sarı Uygurca, Salarca ve Hakasça ile ilişkili Fuyü değişkesi yer almaktadır.¹⁰⁶

Çin'in Qinghai eyaletinin Xunhua bölgesinde Müslüman Salarlar tarafında konuşulan Salarca Oğuz Türkçesinin en doğuda Çin'de yer alan ve Uygurca, Özbekçe ile yakın temasları bulunan bir Türkçe değişkesidir. Salarca, Çin ve Tibet dilleri ile yüzyıllar boyunca süren temaslara izleri özellikle söz varlığında belirgindir. Salarlar yazı dili olarak Çinceyi kullanmaktadır.

Salarca için çok heceli sözlerin sonunda $-g > -\theta$ gelişimi, uzun ünlülerin Türkmençe olduğu gibi bazı sözlerde korunması; ancak söz başındaki t 'nin ötümlüleşmemesi, Yeni Uygurcanın aksine üçüncü kişi iyelik ekinde sonra zamir n 'sinin korunması tipiktir.

III

MODERN DÖNEMLERDE TÜRK DİLLERİ VE DİL TEMASLARI

1. Giriş: Türk dilleri Avrasya kıtasının en doğusundan en batısına büyük bir çoğunluğu yerli ve göçmen Türk halkları olmak üzere, birinci veya ikinci dil olarak kullanılmaktadır. Türk dilleri, Beluç, Urdu, Hint, Çin Hindi gibi pek az bölge dışında, Avrasya coğrafyasındaki Hint-Avrupa, Fin-Ugor, Çin-Tibet, Kafkas ve Paleoasya ailelerine mensup sayısız dille doğrudan temas içindedir. Türkiye Türkçesi Batı Avrupa ve İskandinavya ülkeleri ile ABD ve Avustralya'da önemli sayıda göçmen Avrupalı Türk tarafından konuşulmakta, ülkelere göre Almanya Türkçesi, Hollanda Türkçesi gibi yeni değişkeler ortaya çıkmaktadır.

Türkçe konuşan nüfusun önemli bir bölümü son iki yüz yıldır Rusya'nın siyasal ve kültürel egemenliği altında kalmış, Türk-Rus dil ilişkileri Türkçe değişkeler aleyhine gelişmiştir. Türkçe değişkeler Rusçanın genel kopyalar ve anlam kopyaları aracılığıyla yoğun etkisi altında yazı dilleri olarak gelişirken, Türkçe konuşurlarının büyük bir bölümü iki dilli, hatta yalnızca Rusça konuşuru hâline gelmiştir.

2. Türkiye ve Balkanlar: Türk dillerinin yazılı kaynaklar aracılığıyla ilk yazılı belgelerden bu yana başka dillerle yoğun temas içinde oldukları anlaşılıyor. Mevcut belgeler, İslam öncesi dönemde Hint-İran ve Çin dillerinin doğrudan ilişkide bulunulan en önemli diller olduğu

¹⁰⁶ Konuşur sayısı az olan Türk dilleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Johanson, 2002.

gösteriyor. Türkçenin Moğolca üzerindeki yoğun etkisine karşın, Moğolcanın Türk dilleri üzerindeki etkisi daha düşük düzeydedir. Moğolca Cengiz ailesinin egemenliğiyle bir ölçüde Türkçe, Farsça ve hatta kısmen Arap dilinde izler bırakmıştır. Ancak Türkçenin ilişkide bulunduğu hiçbir dille, Farsça kadar yoğun ve kapsamlı bir ilişki yaşamamıştır. Her iki dil birbirini hemen hemen her dilbilimsel düzeyde derinden etkilemiştir. İslamiyet sonrasında hukuk dilindeki karşılığıyla yaşanan *resepsiyon* hukuk ve uygarlık sistemindeki keskin farklılaşma ile Arapça ve Farsça öğeler yoğunlaşmıştır, İslami inanç sistemini temsil eden Arapça, bütün İslam halklarının dillerinin başta söz varlığı olmak üzere gerçekten çok yoğun biçimde etkilemiştir. Arapça, Kur'an-ı Kerim'in indirildiği dil olması bakımından öncelikle Farsçanın ardından doğrudan veya Farsça aracılığıyla dolaylı biçimde Türkçenin bin yıl boyunca en önemli leksikolojik kaynağı olmuştur. Türkler ve İranlılar Arapçanın yoğun baskısı altında kendi dillerinin söz üretim gücünden yaralanmak yerine doğrudan kopyalar yoluyla veya Arapça kurallara göre ürettikleri kopyalarla sözcük ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Her iki dildeki genel kopyalar buzdağının yalnızca görünen kısmını teşkil etmiş, anlam kopyaları gibi. görünmeyen birçok dilbilimsel öge Türkçeye ve Farsçaya doğrudan nüfuz etmiş, hatta Türkçe ve Farsça Arapça genel kopyaları ve anlam kopyalarını yakın dönemlere kadar birbirlerine aktarmışlardır. Türkçe konuşurlarının en büyük grubunu temsil eden Batı Oğuzca yani Osmanlı Türkçesi özellikle modernleşme sürecinden itibaren denizcilik, ticaret ve ekonomi gibi dışa dönük alanlar başta olmak üzere İtalyanca, Fransızca ve daha sonra İngilizce vd. batı dillerinin etkisinde kalmıştır.

Anadolu ve Rumeli'deki sözlü değişkeler birlikte veya komşu olarak yaşadıkları halkların dilleriyle yüzlerce yıl boyunca ilişki içinde bulunmuşlardır. Anadolu'daki Türkçe değişkeler Arap ve İran dillerinin dışında ilişkide bulunulan coğrafyaya bağlı olarak başta Rumca ve Ermenice olmak üzere diğer yerli dillerden özellikle söz varlığı düzeyinde önemli sayıda ve oranda ödünçlemeler yapmışlardır. Karaman'da *Rum* adı verilen Hristiyan Türklerin Yunan harfleriyle meydana getirdikleri Karaman Türkçesine ilişkin eserler ve 1924 öncesinde alan araştırmasıyla elde edilen sözlü belgeler Rumca ve Türkçe arasında her düzeydeki ilişkilerle ilgili önemli veriler sunmaktadır.

Ermeni dilbilimciler tarafından Batı Ermenicesi olarak adlandırılan Anadolu'daki Ermenice değişkelerin de Türkçeden yoğun biçimde etkilendikleri, Ermeni ve Rumların büyük ölçüde iki dilli, Anadolu'daki Ermenilerin önemli bir bölümünün Ana dilinin Türkçe olduğu biliniyor.

Anadolu Türklerinden neredeyse yalnızca dinleriyle farklılaşan Ermenilerin batılılar tarafından Hristiyan Türkler tarafından nitelendirilmişlerdi. Başkent İstanbul'da 19. yüzyıldaki modernleşme sürecinden itibaren Ermeni ve Rum harfleriyle ve Türkçe önemli sayıda yayın yapılmıştır, bugün bu yayın faaliyeti kısmen devam etmektedir. Ermeni araştırmacılar tarafından Ermenice edebiyata da dâhil edilemeyen bu edebiyatın ürünleri ayrı bir araştırma konusudur.

Türkiye Türkçesinin Rumeli değişkesi, Gagauzca ve Kıpçakça değişkelerden oluşan Balkan Türkçesi altı dilin (Romanların dili ile birlikte yedi dil), meydana getirdiği Balkan dilbilim bölgesinin Hint-Avrupa dili olmayan yegane üyesidir. Balkanlarda bulunan Türkçe değişkeleri yüzyıllar süren ilişkiye bağlı olarak buldukları ülkelerin dillerinden etkilenmektedirler. Hristiyan Oğuz Türkleri tarafından konuşulan Gagauzcanın Slav dillerinin söz diziminden yoğun şekilde etkilenmesine karşılık söz varlığında Arapça ve Farsça kelimelerin yoğun biçimde bulunması dikkat çekicidir.

3. Kafkaslar: Tarihi Türk-İran-Rus nüfuz alanlarının kesiştiği Kafkaslarda Hint-Avrupa dilleri (Ermenice, Osetçe, Rusça, Tat, Kürtçe, Rumca), Altay dilleri (Kalmukça, Türkçe, Karaçay-Balkarca, Kumukça, Azerice, Nogayca, Truhmen) ve Afro-Asya (Yeni Aramice) ile yerli Kafkas dilleri (Paleo Kafkas) (Abhazca, Adigece, Kartvelce, Çeçen-İnguşca, Dağıstan dili vd. diller) bir dilbilim bölgesi oluşturur. Türkçe değişkeler Dağıstan, Kabardin-Balkar, Karaçay-Çerkes ve Azerbayca'da resmî dil statüsündedir. Bölgedeki bütün diller aynı zamanda lingua franca olan Rusçanın baskısı altındadır. Ermenice; Gürcüce ve diğer Kafkas dilleri, Osetçe, Talişçe gibi bazı İran dilleri Karaçay-Balkarca, Azerice vd. Türkçe değişkelerle etkileşim içindedir. Etnik labirent ve diller mozaiği Kafkaslarda halkın büyük bir bölümü çokdillidir.

SSCB 1989 nüfus kayıtlarına göre, Rusya Federasyonuna bağlı Krasnodar, Stavropol ve Dağıstan ile Türkiye, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan dışında; *Adige, Çeçenya, İnguşetya, Kabardin-Balkar, Karaçay-Çerkes, Kuzey Osetya, Güney Osetya, Abhazya, Acara* özerk bölgelerinin nüfusları, 1 milyonun altındadır.

Kazakistan'dan Kafkaslara doğru uzanan Kıpçakça, Moğol dili Kalmukça ve Rusça tarafından bloke edilir. Hazar denizi boyunca güneye doğru Nogayca ve Kumukça ile devam eden Kıpçak kuşağı, Hazar kıyısında Oğuzca değişke Azerice ile temas eder. Bölgede yer alan dikkat çekici bir değişke de Stavropol özerk bölgesinde Nogayca ile birlikte yer alan *Truhmen* değişkesidir. *Truhmence* Nogaycanın etkisi bulunan bir Oğuz-Türkmençe değişkedir.

Kıpçak kuşağının en batısında yer alan Karaçayca ve Balkarca ise, yerli Kafkas dilleri, Osetçe ve Rusça engelleri nedeniyle diğer Kıpçakça değişkelerden izoledir. Güney Kafkasya'da Gürcüce, Ermenice ve yerli Kafkas dilleri, Kıpçakça değişkeler ile Azerice arasında doğal bir engel oluşturur. Batı Oğuz Türkçesinin en doğusunda yer alan Azerice değişkeler ise Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran sınırının en güney doğusunda Hazar boyuna dar bir şerit oluşturan Talişçeyi Güney Azerbaycan'da diğer Farsça değişkelerle temasını keser. Kuzeybatıdan güneydoğuya doğru Abhazca, Gürcüce, Ermenice ve Kürtçe değişkeler Türkiye Türkçesi ile Kafkasya'daki Kıpçakça ve Oğuzca değişkelerin temasını Kerkük'e değin bloke eder.

4. Azerbaycan: Afganistan'ın kuzeyinden Türkmenistan ve İran aracılığıyla Anadolu'ya oradan da Balkanlara uzanan *Türkmen, Azeri, Türkiye Türkçesi ve Gagauz* yazı dillerinden oluşan Oğuzca, İran dilleri ile en yoğun temasta bulunan Türk dili ailesidir. Türk dünyasının konuşur sayısı bakımından en kalabalık grubunu teşkil eden Oğuz dillerinde, Arapça ve Farsça unsurlar görece olarak yoğundur. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi, Oğuz grubu yazı dillerinden Türkmence, Çağatay Türkçesi ile İran dillerinin konuşulduğu coğrafyalarla komşu olması nedeniyle Farsça ve Arapça ögeler bakımından yoğundur; ancak, Türkmenlerin genellikle konargöçer bir hayat tarzını benimsemeleri ve Türkmenenin geç dönemlerde yazı dili olması, yabancı etkinin daha yoğunlaşmasını engellemiştir.

Oğuz dilleri içinde en yoğun Farsça etkiye maruz kalan değişke Azericedir. Azericede Arapça, Farsça unsurları tasfiyeye yönelik bir reform yapılmadığından, Azericenin söz varlığı, Modern Türkiye Türkçesine oranla daha muhafazakârdır. Azeri Türklerinin 1828 yılına değin İran dilli topluluklarla yoğun bir ilişki içinde bulunmaları, Azericenin ses bilgisinden söz dizimine değin Farsçadan önemli oranda etkilenmelerine yol açmıştır. Örneğin, *beş il bundan gabag* 'bundan beş yıl önce' yapısı Farsça *penc sāl pīş ez īn*'den bire bir kopyadır. İran sınırları içinde milyonlarca konuşuru bulunan Güney Azerbaycan Türkçesinin Türkçesinde Farsça söz diziminin etkisi sınırlıdır. ve İran'daki sözlü değişkelerin bir bölümü Farsçanın ses dizgesinden etkilenmiştir.

5. Türkistan: Afganistan Farsçası veya Deri adı verilen İran dili modern Afganistan'ın Peştunca ile birlikte resmî dili ve diğer halkların birbirleriyle ilişkilerini sürdürdükleri bir lingua franca'dır. Dolayısıyla Afganistan'da çoğunluğu Özbekçe ve Türkmence resmî statüleri bulunmayan birer sözlü değişke olarak prestijli resmî dil Derî dilinin yoğun baskısı altındadır.

Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan hattının kuzeyinde kalan Türk dillerinin, İran dilleri ile ilişkileri dolaylı ve kısmen sınırlıdır. Kuzeye doğru Rusçanın etkisi daha da yoğunlaşır. Diller arasındaki ilişkilerin yönünü siyasal erk, nüfus ve coğrafya belirler. Baskın kaynak dil, resmî dildir, diğer azınlık dilleri alıcıdır. Rusya Federasyonunda yerel diller işlevsel olarak kültürel motiften öteye gidemiyor. Sovyet bakiyesi coğrafyalarda ise Rusça tarihten gelen etkisini hâla korumasına karşın, egemen Türk uluslarının dilleri karşısında mevzi yitiriyor. Küreselleşme süreci ile birlikte İngilizce Türkçe konuşan coğrafyalarda da Rusçaya rakip oluyor. Türk yazı dillerinin modern Rusçaya etkisinin bulunmadığı öngörülebilir.

Çin'in hemen batısından başlayan Kıpçak dilleri Tacikistan ve Özbekistan'ın kuzeyinden Volga bölgesine, Kafkaslara, Kırım'a hatta Karaylar aracılığıyla Polonya'ya değin uzanır. *Kazakça, Karakalpakça, Nogayca; Tatarca, Başkurtça; Kumukça, Karaçay-Balkarca, Karayca (Trakay ve Haliç diyalektleri)* ile temsil edilen geniş Kıpçak ailesinin Rusça ile teması çok yoğun olmakla birlikte İran dilleriyle temas bölgeleri sınırlıdır.

Kıpçak dillerinde Arapça ve Farsça öğelerin oranı Çağatay grubuna oranla daha azdır. Bu grubun tarihî bakımdan yerleşik yaşamla erken tanışan ve İslami kültürü yoğun yaşayan topluluğu Kazan Tatarlarının dili Doğu unsurlarına en açık olanıdır. Kıpçak grubunun *qos-* veya Aral dilleri alt grubunda yani konargöçer kültürün ifade aracı Kazakça, Kırgızca ve Nogaycada bu öğeler asgari düzeydedir. Bunda Sovyet dil politikalarının *Çağatayca* veya *Türkî* yazı dili olarak anılan Türkistan Türklüğünün ortak yazı dili yerine, çok sayıda yerel değişkeyi yazı dili hâline getirme ve yerleştirme siyasetinin de etkisi vardır, yani bu gruptaki dillerin 19. yüzyıldan itibaren yazı dili olmaları nedeniyle özellikle Arapça ve Farsça sözcükler yerli dillere, özellikle sesbilgisel bakımdan iyi uyarlanmış biçimleriyle kopyalanmıştır. Örneğin Kazakça *bata* 'dua' sözcüğünün kökeninin Arapça *fātiha*, *sāwle* sözcüğünün kökeninin yine Arapça *şu'le* 'şule', *dürbi*'nin kaynağının ise Farsça *dürbîn* olduğunu ilk bakışta kavramak zordur. Bu tür sözcükler sözlü dilden yazı diline aktarılmıştır.

Tarihî Çağatayca, Doğu Türkistan'dan başlayarak Özbekistan sınırlarına ve Afganistan'ın kuzeyine uzanan coğrafyada *Yeni Uygurca* ve *Özbekçe* ile temsil edilir. Türkçe konuşulan coğrafyalardan Özbekistan'da Tacik ve Özbek dilleri arasındaki karmaşık etkileşimlerin yanı sıra Sami-İran-Türk dilleri arasındaki dilbilimsel yakınlaşmaların somut olarak gözlendiği Buhara Arapçasının durumu dikkat çekicidir. Kuşkusuz asıl etkileşim Türk ve

İran dilleri arasındadır. Her iki dilin birbirlerini önemli ölçüde etkiledikleri bilinmektedir. Klasik Farsçanın, Özbekçe ve Yeni Uygurcadan oluşan Çağatay grubu Türk dillerine baskısı güçlüdür. Çağatay grubunun diğer bir yazılı temsilcisi olan Yeni Uygurca için de benzer şeyler dile getirilebilir. Özbekçenin söz varlığında hâlen Arapça ve Farsça kelimelerin oranı yüksektir.

Türk yazı dillerindeki Arapça ve Farsça öğeler en yoğun olarak İran'daki Türk dillerinin yanı sıra Tacikçe ile komşu Özbekçe değişkelerde görülür. Özbekçe 'konuşmak' anlamındaki *gepleş-*eyleminin kökü dahi Farsça *gep*'tir 'söz'. Özbekçenin ses sistemi kısmen İrancalaşmış, Türk dillerinin en önemli özelliklerinden biri sayılan ünlü uyumları bozulmuştur. Türk dilleri arasında İran dillerine en yakın, bu özelliği dolayısıyla kısmen İrancalaşmış Türk dili olarak nitelendirilen Özbekçe Tacikçe değişkelerde görülen pek çok ses özelliğini de yansıtır. Örneğin Farsça uzun *a* ünlüsünün Tacikçede yuvarlak ünlü ile *o* ile temsil edilmesine benzer biçimde *a*'nın Özbekçe yuvarlaklaştığı biliniyor. Farsça ön çekim ilgeçlerinin bağımlıbiçimbirim gibi kullanılmasıyla üretilen yarı Özbekçe yarı Farsça *nā-togri* (< Far. *nā* + Tür. *togri*) gibi sözcükler Özbekçe için karakteristiktir. Kuşkusuz Özbekçe değişkeler de Tacikçe değişkeler üzerinde önemli izler bırakmıştır. Tacikçe değişkeler, Kırgızca ile de ilişki içindedir.

Benzer şekilde Çin siyasal coğrafyasında Çince, çok farklı tipolojiye sahip olmasına karşın, Türk dilli yerel topluluklarda dahi birinci dil hâline geliyor. Uygurların büyük bir çoğunluğu oluşturduğu Çin'deki Türkçe değişkeler doğal olarak Çince söz varlığının bir ölçüde etkisi altındadır. Çin'in batısında, Doğu Türkistan coğrafyasında yaşayan Türklere yönelik üstü kapalı ve örtülü bir dil politikasının uygulandığı görülüyor. Azınlıklara ve azınlık kültürlerine karşı koruyucu ve geliştirici bir tutum sergilendiği öne sürülmekle birlikte başta Uygurca olmak üzere Kazakça, Kırgızca vd. Türkçe değişkelerin bir eğitim ve kültür dili, olarak gelişmesine imkân sağlandığı söylenemez. Mevcut durumda Çin nüfusu içinde çok küçük bir orana sahip bulunan, sosyal ve siyasal bir gücü mevcut olmayan Türkçe konuşurlarının, tek yönlü olarak Çincenin mutlak egemenliği karşısında, ana dillerini sözlü bir dil olarak yaşatmaktan başka çıkış yolu yoktur.

İran coğrafyasında Farsça bütün Türkçe değişkeler için baskın kaynak dil iken, Kuzey Azerbaycan'da baskın dil Azerîce yerel *Talış* azınlığın dili ise alıcı dildir. Oğuz dillerinden

6. Orta Volga Bölgesi: Türk dilinin diğer dillerle, temas bölgelerinden biri de Orta Volga bölgesidir. Bölgede yer alan iki genetik grup Modern Mari (Çeremis), Udmurt (Votyak) ve Mordva dilleri ile temsil edilen Fin-Ugor dilleri ile Tatarca, Başkurtça ve Çuvaşça ile temsil

edilen Türk dilleri en az bin yıldır doğrudan ilişki içindedir. Mari ve Mordva dilleri birbirlerinden farklı olmalarına karşın, Volga altgrubuna, Umdurt ise Permit altgrubuna dâhildir. Komi (Komi-Zıryan), Nenets ve Kalmuk dilleri de bu dilbilimsel bölgeye dâhil edilebilir.¹⁰⁷

Bulgarca unsurlardan en çok etkilenen dil Maridir. Benzer şekilde Umdurt, Mordva dillerinde de önemli ölçüde Bulgarca öğeler vardır. Komide (Zıryan) bu sayı iki üç düzinedir. Medow ve Hill Mari değişkelerindeki ilk Bulgarca leksikal öğelerin tarihi 13. yüzyıla değin uzanır. Bölgedeki tüm değişkeler, bazen oldukça yoğun biçimde, Kıpçakça sözlüksel ve morfosentaktik öğeleri kopyalamışlardır. Doğu Mari, Medow Mari ve Aşağı Çuvaşça bu etkilerin en yoğun görüldüğü bölge dilleridir. Bölge dillerinin tamamı, bölgenin baskın ve prestij dili olan Rusçadan çok sayıda ögeyi kopyalamışlardır.¹⁰⁸

Çuvaşçanın yanı sıra Karayca, Gagauzca, Urumca vb. Müslüman olmayan Türklerin dilleri de Farsça etkisinin dışında değildir. Farsça sözcükler Çuvaşçaya önemli fonetik ve morfolojik uyarlamalarla kopyalanmıştır. Kıpçak dillerinden Tatarca ve Başkurtça ile yakın ilişkileri bulunan yegâne l/r dili Çuvaşça ilgi çekici biçimde söz varlığı bakımından Arapça ve Farsça kopyalara açıktır. Bunda Tatarcanın bir aracı dil olarak önemli payı vardır. Birçok Arapça, Farsça kökenli sözcüğün Çuvaşçaya kopyalanırken Bulgarca tipinde bir uyarlama sürecinden geçtiği görülür. Farsça *t̄z* ‘çabuk, tez’ gibi bir kelimenin Çuv. *çar*, yine Farsça *ādīne* ‘cuma’ kelimesinin Çuv. *erne* biçimlerine gelişmesi yani $z > r$, $d > r$ gelişmeleri dikkat çekicidir. Çuvaşça, bölgedeki Fin-Ugor dilleri ile uzun süreli ve yoğun ilişkiler sonunda Türkçe olmayan etkilenmelere en açık Türk dilidir.

Türkmence ve Azericede Moğolca unsurlar Batı Oğuz dillerine oranla daha yoğundur.

7. Sibirya: Asya coğrafyasının en doğusunda, kuzeyden güneye doğru bir hat üstünde yer alan Sibirya Türk dilleri Rusça, Moğolca ve yerli Sibirya dilleri ile doğrudan ilişki içindedir. Rusya Federasyonu ve Moğolistan’daki Türkçe değişkelerden bir bölümü tehlikedeki diller arasındadır. Coğrafya ve kültürel ilişkiler bakımından Türk dünyasından nispeten izole, İslami kültür dairesine mensup herhangi Türk ya da diğer topluluklarla coğrafi teması bulunmayan Sibirya Türk dillerinde Arapça ve Farsça öğelerin etkisi asgari düzeydedir. Birkaç dolaylı örneğin dışında, Arapça ve Farsça kökenli kopya yoktur. Yani Yakutça ve konuşur sayısı az Tuvaca, Hakasça ve

¹⁰⁷ Johanson, 2000, s. 166

¹⁰⁸ Johanson, 2000, s. 170–171.

kısmen Altayca, Arapça ve Farsça unsurların nüfuz edemediği Türk yazı dilleridir. Moğolca tarihî dönemlerde Türk dillerinin özellikle söz varlığında izler bırakmasına karşılık, bugün Moğolistan'daki Türk azınlıklar dışında ve Moğol kültürünün arka bahçesinde yer alan Türk dilleri dışında, Moğolcanın belirgin bir izi bulunmuyor. Yakutça gibi kuzey, Tuvaca gibi güney Sibiry Türk dillerinde Moğolca etki en üst düzeydedir. Sibiry dillerinde özellikle kültürel ilişkilere bağlı, başta söz varlığı olmak üzere Moğolcanın etkisi önemlidir.

Hakasça, Tuvaca, Altayca gibi Türkçe değişkeler tarihsel ve kültürel bakımdan Moğolcanın ve Moğol kültürünün etki alanı içindeyken, günümüzde Moğolca yerini Rusçanın ve Türkçe konuşulan coğrafyalarda nüfus içinde önemli oranda bulunan Rus kolonizatörlerin dolaylı dilbilimsel baskısına bırakmıştır. Rusça karşısında sürekli kan kaybeden Hakasça, Tuvaca, Altayca ve bunların sözlü değişkeleri orta ve uzun vadede risk altındadır. Rusya Federasyonu'nda Kuzey Buz Denizi'nin en kuzeyinde Taymyr yarımadasında yaşayan, Yakutça ile yakın bağları bulunan bir değişkeyi konuşan ancak Türkçe konuşulan coğrafyadan izole Dolgan azınlık da dil yitimi tehlikesi ile karşı karşıyadır.

IV

MEVCUT DURUM VE SONUÇ

Türkiye Türkçesinden yaklaşık 75 yıl sonra tarihte ilk kez Azerice, Özbekçe, Kazakça, Kırgızca ve Türkmençe Türk dilleri ailesinin birer üyesi olarak bağımsız, egemen devletlerce anayasal güvence altına alınmıştır. Bu Türk yazı dilleri, dış müdahalelerden ve dayatmalardan büyük ölçüde kurtulmuştur; ancak Sovyet sisteminin okuma yazma oranı çok düşük olan Türk topluluklarında temel eğitim sorununu çözmemesi; edebî, kültürel, bilimsel vb. entelektüel altyapının oluşturulması bakımından önemli gelişmeler kaydettiğinin altı çizilmelidir. SSCB'den bağımsızlığını kazanan, kültürel birikime sahip 7 milyonluk Azerbaycan Cumhuriyeti ile, bunun en az iki kat nüfusa sahip ancak ana dilinde hemen hemen hiçbir üretim yapılmayan İran Azerbaycanı arasındaki fark, bu konuda açık bir örnektir. Öte yandan sosyalist dönemde Türk yazı dillerinin etno-linguistik kökeni kesin olarak reddedilmemiş, başka kökenler aranmamıştır. En katı dönemlerde dahi bu dillerin *Türkî* niteliğine değinilmiştir. SSCB'nin demokratik, kansız bir süreçle *lağvedilmesi* de Türk toplulukları için önemli bir kazanım olmuştur.

Türk yazı dilleri bugün, üç çeyrek yüzyıllık birikimlerine dayalı olarak, eğitim ve öğretimde, bilim dilinde vb. kendi dillerinin özgün kaynaklarına yönelmektedirler. Bu dillerin konuşurları büyük oranda bir bütünün parçası olduklarının bilincindedir; ancak mevcut koşullarda Türk toplulukların kendilerini egemen uluslar, dillerini de *Türkî* diller ailesinin bağımsız birer üyesi olarak değerlendikleri anlaşılmaktadır. Toplumdilbilimsel gelişmelerin yarattığı fiilî durum budur. Nitekim, ses, söz dizimi, söz varlığı gibi pek çok ortak dilbilimsel özelliği paylaşan İtalyan, İspanyol, Portekizli, Romen ve Fransızlar da ulusalcı duygularla, kendi değişkelerini tek bir dilin lehçeleri olarak değil, farklı diller olarak görmeyi tercih etmişlerdir.¹⁰⁹ Ortak bir dil yaratma girişimlerinin başarı şansı kısa ve orta vadede sıfıra yakındır, ortak bir dil yaratılsa bile, bu dilin, çok geniş bir coğrafyada çok kalabalık nüfusa aynı kararlılıkla benimsetilmesi mümkün olmayacaktır.

Alfabe savaşlarını kısmen kaybeden Türkiye'nin, Türk Cumhuriyetlerine yönelik ülke içi ve dışındaki eğitim atakları, gelecekte Türkiye Türkçesinin diasporalarını oluşturacaktır. Türkiye'nin ekonomik, askerî, siyasal vb. kazanımları, ikili ilişkiler yoluyla Bosna'dan Kazakistan'a değin geniş bir coğrafyada Türkiye Türkçesinin ikinci dil olarak öğrenilmesini sağlamaktadır. Öte yandan üç milyondan fazla konuşura sahip olan Batı Avrupa Türkçesinin, ülkelere göre değişkelerinin oluştuğu da fiilî bir durum olarak karşımızdadır.

Sayısal iletişim ve ulaşım imkânlarının çok gelişmesi, uydu teknolojisinin evlere kadar girmesi, uygun siyasal koşulların sağlanması, Türkiye'nin komşularından vize istememesi vb. sebeplerle temaslar, eski dönemlerle karşılaştırılmayacak kadar gelişmiş, Türk halkları arasında kültürel, ekonomik vb. yakın ilişkiler dönemi başlamıştır. Türk radyo ve televizyonları, Avrasya coğrafyasının pek çok bölgesinde, Avrupa, Kuzey Amerika, Avustralya'da izlenmekte, özellikle komşu ülkelerin gençleri arasında Türkiye, İslam mirasını korumasının yanı sıra, moderniteyi ve ilerlemeyi simgeleyen bir ülke profili çizmektedir. Bu yayınlar özellikle Azerbaycan'da ve Balkan ülkelerinde etkili olmaya başlamıştır. Uzak olmayan bir gelecekte, özellikle Azerice ile Türkiye Türkçesi arasındaki farklar giderek azalacaktır. Irak'taki gelişmeler ve göreceli olarak demokratikleşen ortam, Kerkük Türkmencesinin ile Türkiye Türkçesi arasındaki ilişkilerin güçlenmesini sağlayacaktır.

¹⁰⁹ Finegan, 1994, s. 402.

Diğer coğrafyalardaki Türk dillerinin ne yönde ve nasıl gelişeceği ise siyasal gelişmelere sıkı sıkıya bağlıdır. İran ve Afganistan; Azeriler, Türkmenler ve Özbekler başta olmak üzere pek çok Türk topluluğunun yaşadığı coğrafyalardır. Bu coğrafyalarda konuşulan Türk dili deşikeler bir yandan ekonomik, kültürel vb. geri kalmışlık, bir yandan İslam dünyasının sanat ve edebiyat dili Farsçanın yoğun baskısı nedeniyle güçlü bir yazılı geleneğe sahip olamamıştır. 70 milyonluk İran'da Farsçadan sonra en çok konuşura sahip Türk dillerinin kaderi bu ülkedeki siyasal ve sosyal gelişmelere bağlıdır. Ancak bu ülkedeki Türk toplulukları arasında ana dili bilincinin kaybolmadığı, her şeye karşın güçlendiği ifade edilebilir. Bu bilincin bir süre sonra, daha geniş dil hakları isteyen özgürlükçü talepleri İran gündemine getireceği muhakkaktır.

RF içinde yer alan Türk dillerinden Tatarcanın yakın gelecekte Rusçaya karşı egemenlik mücadelesi gelişecektir. Altayca, Hakasça, Tuvacanın Rusça karşısında varlığını koruması, eğitim ve kültür dili yaratma girişimleri de yakın geleceğin önemli gündem maddeleri arasında yer alacaktır. Diğer Türk dilleri ile tercümanlız iletişim kurma imkânı bulunmayan Çuvaşça, Yakutça gibi marijinal kıyı dillerinin, coğrafi, kültürel, demografik nedenlerle kısa vadede izolasyondan kurtulmalarının mümkün değildir.

Konuşur sayıları az olan ve azalan, sosyal işlevleri gittikçe zayıflayan büyük bir bölümü sözlü iletişimde kullanılan Türk dilleri ise yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır.

İletişimin alabildiğine kolaylaşması, birbirleri hakkında neredeyse hiçbir bilgileri bulunmayan Türk topluluklarının bilgi çarpıtmasından kurtulmalarını; Özbekçe, Yeni Uygurca vb. dillerin konuşurlarının yakınlıklarının farkına varmalarını sağlamaktadır. Ancak bu tür yayınlar bazı ülkelerce, özellikle Çin tarafından bloke edilmektedir.

Türk dilli topluluklarda resmen başka bir alfabe kullanılsa dahi, Latin harfleri uluslararası ağda hemen hemen tüm diller için bir iletişim aracı olarak kullanılmaktadır. Türk dilli topluluklardan bir bölümü, resmen Latin tabanlı alfabeleri kabul etmiştir, bir bölümü de kabul etme sürecindedir. Arap harfleri sınırlı bir yayın ve iletişim dili olarak Irak, İran, Afganistan ve Çin'de kullanılmaktadır. Türk dünyasında ilk kez Latin harflerinden Arap harflerine dönüş yaşanmıştır. Türk dilli topluluklarının yaklaşık % 30'u Arap harflerini kullanmaktadır. Kiril harflerinin kullanımı ise Yakutya, Çuvaşya, Kazakistan, Kırgızistan ve bazı küçük topluluklar ile sınırlıdır. Bu topluluklar da, yakın veya uzak gelecekte, uluslararası toplumun bir parçası olmayı simgeleyen Latin alfabesini kabul edeceklerdir.

KISALTMALAR

- Ar. : Arapça
AT : Ana Türkçe
BM : Birleşmiş Milletler Teşkilatı
Çuv. : Çuvaşça
ET : Eski Türkçe
Far. : Farsça
Fr. : Fransızca
İng. : İngilizce
İsp. : İspanyolca
İt. : İtalyanca
İT : İlk Türkçe
KB : Kutadgu Bilig
Kzk. : Kazakça
MK : Kâşgarlı Mahmut, Divanü Lügâti't-Türk
RF : Rusya Federasyonu
RF : Rusya Federasyonu
SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TT : Türkiye Türkçesi
Yak. : Yakutça

GENEL KAYNAKLAR

- Aksoy, Ömer Asım (1964). Anayasanın Dili. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1963*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, Besim, Divanü Lugât-it-Türk I-II-III; IV, TDK, Ankara 1985, 1986.
- Bani-Shoraka (2002-2003). A Revitalization of the Azerbaijani Language and Identity. *Orientalia Suecana* . LI-LII.
- Baydur, Suat Y. (1988). Dilimiz ve Yunan-Latin Asıllı Kelimeler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten-1953*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, Ahmet (2000). *Türk Dili Tarihi*. Alfa Basın Yayım.
- Çağatay, Saadet (1972). *Türk Lehçeleri Örnekleri Yaşayan Lehçe ve Ağızlar II*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Choi, Han Woo (1988). On Some Chinese Loan Words in Uighur. *Central Asiatic Journal*, 1988.
- Crystal, David (1989). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Pres.
- Robert Dankoff (1995). *Armenian Loanwords in Turkish*. Wiesbaden: Harrassowitz
- Çavuşoğlu (2001).**
- Dave, Bhavna (2007). *Kazakhstan: ethnicity, language and power*. New York: Routledge.
- Devlet, Nadir (1998). *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Dilaçar, A. (1962). *Devlet Dili Olarak Türkçe*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Doerfer, G.(1963). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Band I (1963), Band II (1965), Band III (1967), Band IV (1975). Wiesbaden.

- Doerfer, G., (1998). Turkic Languages of Iran. *The Turkic Languages* (Eds: L. Johanson, E.A. Csato). London and New York.
- Doerfer, G.(1969). “İran’daki Türkleri”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. Ankara: Türk Dil Kurumu
- İsen, Mustafa, İsen Durmuş, Tübâ Işınsu (2008). *Balkanlar'da Türk Çocuk Hikayeleri Antoloji*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Eker, Süer (2009). Avrupa Birliğinin Yeni *Mottosu* ‘Farklılıkta Birlik’ ve Türkçenin ‘Farklılıkta Birlik’teki Yeri. *Bilig*. S. 49. s. 35-58.
- Eker, S. (2008). Kâşgarlı ve Sesbilgisi. *Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu 17-19 Ekim 2008, Rize Bildiri Metinleri*. Rize: Rize Üniversitesi Yayınları: 1.
- Eker, Süer (2006). Modern Türk yazı dillerinin oluşumu. *Türk Edebiyatı Tarihi 4*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eker, Süer (2007). Avrupa Birliğinin Yeni *Mottosu* ‘Farklılıkta Birlik’ ve Türkçenin ‘Farklılıkta Birlik’teki Yeri. *Bilig*.
- Eker, Süer (2007). Toplum-Dilbilim, Dil Planlamaları ve Kamu Mensuplarının Dil Kullanımı. *Gazi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi. s. 127-136.
- Eker, Süer (2008). Farsçanın Kıskaçında Güney Azerbaycan Türkçesi/ *In the Pincer of Persian Language South Azerbaijanian Turkish*. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*. S. 9, 183-198.
- Eker, Süer (2008). Türk Dili Tarihinde Bir Linguistik Temas Bölgesi Olarak Diyarbakır. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e 2. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu* T.C. Diyarbakır Valiliği, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara. s. 91-110.
- Eker, Süer (2006). Ekstra Küçük Bir Dil Olarak Romanya ‘Tatar Türkçesi’. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları. 2. s. 85-100.
- Eker, Süer (2007). Türkçe-Farsça İlişkilerinde Anlam Ödünçlemeleri (Semantic borrowings in Turkish-Persian language contact)”, *13th International Conference on Turkish Linguistics August 16-20*, Uppsala: Uppsala University (özet).
- Eker, Süer (2007). Azerbaycan Dili ve Kimliği Yeniden Canlılık Kazanıyor mu? *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA)-Journal of Central Asian & Caucasian Studies*. Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmaları Kurumu.
- Eker, Süer (2007). Özbekistan’da Oğuzca Bir Diyalekt: Güney Harezm Oğuzcası. *Türkiyat Araştırmaları, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*. 5. 113-128.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eren, Hasan (1958). Türkçede Folluk Kelimesi Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Finegan, E. (1994). *Language-It’s Structure and Use*. Harcourt Brace College Publishers.

- Golden, Peter B. (2006). *Turkic Peoples- A Historical Sketch*. London and New York: Routledge. pp.
- Good, Jeff, C. L. Yu, Alana (1999). Attractiveness and Relatedness: Notes on Turkic language contacts. *Proceedings of the Twenty-Fifth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society February 12-15, 1999 Special Sessions Caucasian, Dravidian, and Turkic Linguistics*. Berkeley, California, USA.
- Reinhard, F. Hahn (1998). Yellow Uyghur and Salar. *The Turkic Languages*. (ed. L. Johanson and É. Csató). London: Routledge.
- Hartmann, R. R. K. & Stork, F.C. (1972). *Dictionary of Language and Linguistics*. London: Applied Science Publishers.
- Hayit, Baymirza (1979). *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri*. Ankara: Kardeş Matbaası.
- Hebert, Raymond J. and Poppe, Nicholas (1963). *Kirgiz Manual*. Bloomington: Indiana University Publications.
- Jackson-Preece (1988).
- Johanson Lars (2002). *Structural Factors in Turkic Language Contacts*. Richmond, Surrey: Curzon Press.
- Johanson, Lars and Éva Á. Csató (1998). *The Turkic Languages*. London and New York: Routledge.
- Johanson, Lars (1993). Zur Geltung Türkischer Schriftsprachen und Schriftsysteme 1993. (Çev. Mustafa Uğurlu) *Türk Kültürü Araştırmaları (Ankara) 30 (1992) (1993)*. pp. 165-168
- Johanson, Lars (2000). Linguistic convergence in the Volga area. *Languages in contact*. (Studies in Slavic and General linguistics 28.) . (Eds. Gilbers, Dicky & Nerbonne, John & Schaeken, Jos). Amsterdam & Atlanta: Rodopi. 165-178.
- Johanson, Lars (2002). *Türk Dili Haritası Üzerine Keşifler* (Çev. Nurettin Demir-Emine Yılmaz). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Johanson, Lars (2002). *Discoveries on the Turkic Linguistic Map*. İstanbul: Swedish Research Institute.
- Johanson, Lars (1999). *Attractiveness and relatedness: Notes on Turkic language contacts*. Proceedings of the twenty-fifth Annual Meeting. Berkeley: Berkeley Linguistics Society. pp. 87-94.
- Kappier, Matthias (2002). *Turkish Language Contacts in South-Eastern Europe* (Articles in Italian, German, French and English). İstanbul: İsis.
- Kerimov, İm (1982). *Qumuq Tilni Qucurlu Grammatiqası*. Maxaçkala: Daguçpedgiz.
- Korkmaz, Zeynep (1995). Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 205-216.
- Kornfilt, Jaklin (1989). Turkish and Turkic Languages. *The World's Major Languages* (Ed. by Bernard Comrie). London: Routledge. pp. 619-644,
- Menges, Karl H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples. An introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Olson, James Stuart; Pappas, Lee Brigance; Pappas, Nicholas Charles (1994). *An Ethnohistorical dictionary of the Russian and Soviet empires*. Greenwood Press.
- Onat, N. H. (1944). *Arapçanın Türk Dili ile Kuruluşu I*. İstanbul: TDK. Maarif Matbaası.
- Perry, J. R. (2006). Turkic-Iranian contacts. *Encyclopaedia Iranica*. (Erişim) 16.11.2008, <http://www.iranica.com>
- Raymond, G. Gordon and B. F. Grimes (eds.) (2005). *Ethnologue. Languages of the World*. Dallas: SIL International.

- Reinhard, F. Hahn (1998). Uyghur. *The Turkic Languages* (Eds: L. Johanson, E. A. Csato). London and New York.
- Rollet, Jacques (1996). *Les Turcismes en Serbo - Croate, Bulgare, Grec, Roumain et Hongrois*. İstanbul: Les Éditions ISIS.
- Schönig, Claus (1998). South Siberian Turkic. *The Turkic Languages* (Eds: L. Johanson, E. A. Csato). London and New York.
- Sertkaya, Osman Fikri (1992). Mongolian Words and Forms in Chagatay Turkish (Eastern Turki) and Turkey Turkish (Western Turki)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1987*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Smith, Graham, Law, Viven vd (1998). *Nation-building in the post-Soviet borderlands: The politics of national identities*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Suzanne Romaine (2004). *Bilingualism*. Blackwell Publishing. University of Oxford.
- Subxanberdina, W. (1994). *Dala Walayatınıñ Gazeti*. Almatı: "Ğulum".
- E.M.E.-E. Mustafayev, V.G., Şçerbinin (1989). *Rusça Türkçe Sözlük* (Tıpkıbasım). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Golovkina, O.V. Osmanov, M. M. (1966). *Tatarsko-Russkiy slovar'*. Moskva: izdatel'stvo 'sovetskaya entsiklopediya.
- Mustafayev, E. M.-E, Şçerbinin, V. G. (1972, 1989). *Rusça-Türkçe Sözlük*. (Tıpkıbasım, İstanbul: Sosyal Yayınları) Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya
- Tekin, Talat (1994a). Türk Dilleri mi, 'Türk Şiveleri mi? *Türkoloji Eleştirileri*. Ankara: Doruk Yayınları.
- Tekin, Talat (1994b). Türk Dialektleri' Değil, 'Türk Dilleri.' *Türkoloji Eleştirileri*. Ankara: Doruk Yayınları.
- Tekin, Talat (1991). A new classification of the Turkic languages. *Türk Dili Araştırmaları*. Ankara 1991, s. 5-18.
- Tekin, Talat (1977). Tarih Boyunca Türkçenin Yazısı. *Ulusal Kültür*. 2 (1-2). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. s. 17-42
- Temir, Ahmet (1972). Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât. *Türk Kültürü*. Ankara: TKAE. Ağustos.
- Thomason, Sarah G. (2004). *Language Contact An Introduction*. Edinburgh.
- Tzitzilis, Christos (1987). *Griechische Lehnwörter im Türkisehen*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Yarkin, İbrahim (1978). Sovyet İstatistiklerine Göre Rusya'da Türkler. *Türk Kültürü*. Ankara: TKAE. Mart.
- Yefromov, Ye. P. (1984). *Dolganskoye Olonxo*. Yakutsk: Akademiya Nauk SSSR.
- Yuldaşev, A. A. (1966). *Yazıki Narodov SSSR*. Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".
- Weinreich, Max (2008). *History of the Yiddish language*. Yale University Press.
- Westerlund, David, Svanberg, Ingvar (1999). *Islam outside the Arab world*. New York: St. Martin's Press.
- Wright, Sue (2000). *Language policy and language issues in the successor states of the former USSR*. Multilingual Matters
- Ziya Gökalp (1992). *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*. İstanbul: Sosyal Yayınlar

Genel Ağ

<http://www.china.org.cn/e-groups>

<http://www.merriam-webster.com/dictionary/tatar>

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>

<http://www.amnesty.org>

<http://www.ethnologue.com>

<http://doydu.sakhaopenworld.org>

Wright, Sue (2000). *Language policy and language issues in the successor states of the former USSR. Multilingual Matters*

eybi yox

yorulmayasız

(biri, bir şey için için) darıx-

ses ver-

Bugün, yazı dili geleneğine sahip Türk toplumlarının birçoğunda, dil tarihlerini Türk dilinin en eski dönemlerinden başlatma çabası dikkati çeker.

Karamanlı adı verilen Grek-Ortodoks Türklerin Grek harfleriyle yazılan dili, Türkiye ve Yunanistan arasında yapılan 1924 Mübadelesinin ardından ölmüştür.